Bonn
En liten historia

27.10.2026

Norbert Flörken

Cui dono lepidum novum libellum
arida modo pumice expolitum?
Carole, tibi.

Innehåll

Förord	4
Förhistoria och antiken	5
Medeltiden	7
Tidigmodern tid och barock	9
Det långa 1800-talet	13
1900-talet	22
Efter 1945	28
Tidslinje	34
Vidare läsning	36
Bokhandlar i Bonn	37
Historiska föreningar i Bonn	38
Register	39
Noter	44

Förord

Denna lilla bok vill ge en överblick över Bonns flertusenåriga historia – från stenåldern till nutiden. Den är skriven för människor som kommer till staden vid Rhen, men också för dem som alltid har bott här och är nyfikna på dem som levde här före dem, till exempel Agnes von Mansfeld, som under några dagar var kurfurstinna i Bonn (1583), den handlingskraftiga abbedissan Adelheid av Vilich (omkring 990), lilla Josephine von Belderbusch, vars gudmor var den franska kejsarinnan Joséphine (1804), eller den unge pianisten Karlrobert Kreiten, som betalade för sina frispråkiga yttranden med sitt liv (1943).

Kanske inspirerar boken också till att ta en titt i den fyrbandiga ”Geschichte der Stadt Bonn” från 1989, eller till att engagera sig i någon av Bonns historiska föreningar (se bilagan).

Anmärkning: Av läsbarhetsskäl används i originalet huvudsakligen den maskulina formen för personbeteckningar. Vi uppfattar det generiska maskulinum som ett neutralt grammatiskt uttryckssätt som uttryckligen, i likabehandlingens anda, omfattar alla kön. Den förkortade språkformen har enbart redaktionella skäl och innebär ingen värdering.

Förhistoria och antiken

> ”I den mest brokiga ordning hade folk efter folk tagit det bördiga landet i besittning, i äldsta tid kelterna och chatterna, romarna och burgunderna och frankerna, och sedan längre fram ända in i det senaste förflutna svenskarna och fransmännen, spanjorerna och holländarna, tills även österrikarna planterade hit de mest skiftande elementen ur sin statsblandning.” (Holzamer 1905)[1]

Staden Bonn ligger vid den norra änden av Mellanrhendalen och har varit bebodd sedan stenåldern. Rhen flöt då brett meandrande genom dalen, som här öppnar sig[2]. På dess högre belägna strandterrasser bosatte sig de tidiga människorna.

De äldsta spåren pekar mot den äldre paleolitikum: i skogssluttningen nedanför Heiderhof har man hittat en handkil och spånspetsar (Heckes). De första människor vi möter är mannen och kvinnan från Oberkassel, som under den yngre paleolitikum för omkring 14 000 år sedan levde som jägare och samlare; deras skelett upptäcktes 1914 vid stenbrottsarbeten i Rabenlay: mannen hade blivit omkring 35 till 45 år gammal, kvinnan omkring 25. Enligt de senaste genomanalyserna hade de invandrat från nordvästra Italien. Klimatet vid Rhen var då omkring 5 grader kallare än i dag (Weichsel-Würm-istiden). Brunbjörn, älg, vildsvin och varg strövade genom trakten. Vegetationen var en öppen björk- och tall-tundra med azonala våtmarker längs flodarmarna. Tusentals år senare blev människorna vid Rhen åkerbrukare och boskapsuppfödare: pollen från gräs och örter vittnar om det. I stadsdelen Muffendorf har man upptäckt en gårdsanläggning från La Tène-tiden (ca 150–75 f.Kr.) (Joachim).

När Caesar och romarna i mitten av det sista århundradet f.Kr. kom till Gallien och trängde fram ända till Rhen, fann de på båda sidor om floden kelter och germaner. Romarna etablerade sig på Rhens vänstra strand och byggde legionsläger[3] längs floden. Lägret mittemot Siegs mynning kallade de *Bonna*; så uppfattade i varje fall romarna det när de infödda talade om sin bosättning. Om namnet var av keltiskt eller germanskt ursprung och vad det kanske betydde intresserade männen från Tibern föga.

> RHEN är med sina 1 233 km en av de längsta floderna i Europa. Till skillnad från Donau utgör den vandringsvägen från Syd- till Nordeuropa, den ”centrala floden i den europeiska kulturen” och en viktig ekonomisk pulsåder. Det äldsta skriftliga omnämnandet härrör från den romerske poeten Caius Valerius Catullus omkring 55 f.Kr., då han för sina vänner nämner Rhen som den norra gränsen för Imperium Romanum, som just hade nåtts och för en kort tid överskridits av Caesar och de romerska trupperna (carmen 11, 9–12). Romarna övertog utan vidare det keltiska namnet rhenos/reno och gjorde det till Rhenus, även Pater Rhenus/Fader Rhen. Han framställdes som den

tvehornade Rhen/Rhenus bicornis, eftersom hans nedre lopp i dagens Nederländerna delar sig i Lek och Waal.

För romarna var den den naturliga skiljelinjen mellan kelter (väster om Rhen) och germaner (öster om Rhen), vilket enligt modern forskning inte nödvändigtvis stämde: även på Rhens vänstra strand bodde mindre germanska grupper. Efter den katastrofala förintelsen av tre romerska legioner i slaget vid Varus år 9 e.Kr. avbröt Rom alla försök att expandera bortom Rhen.

Vid floden fanns redan före romarna en och annan bosättning, t.ex. i Andernach (romerskt: Antunnacum), som romarna byggde om och ut till militära stödjepunkter, så även Bonn, som med ca 57 m över havet normalt låg säkert mot högvatten, snett mittemot dåtidens Siegmynning.

I nyare tid försökte den franske kungen, Franska republiken och kejsar Napoleon att etablera Rhen som Frankrikes fasta östgräns; bortsett från Elsass lyckades det inte. Efter första världskriget fanns det i Rhenlandet enskilda politiker som ville skilja Rhenlandet från Preussen; även de misslyckades. Med förbundskansler Konrad Adenauer (född 1876 i Köln) trädde Rhenlandet sedan åter fram i historiens rampljus.

Efter Publius Quinctilius Varus nederlag i ”Teutoburgerskogen”, där tre romerska legioner eller omkring 15 000 människor fick sätta livet till, blev Mellanrhen gränsen för *Imperium Romanum*, Köln blev förvaltningscentrum och Bonn garnisonsstad. Här hade *Legio prima Minervia pia fidelis* (Första Minervas legion, den trogna och pålitliga) från 83 till 295 e.Kr. sitt säte vid dagens Römerstraße – då och då avbrutet av fälttåg i Orienten. 157 soldater och officerare ur denna legion är kända till namnet. Oftast är det grav- eller votivstenar som har bevarat männens namn och härkomst: t.ex. från Grekland, Spanien, Frankrike, Syrien, Turkiet, Egypten eller från Balkanländerna. De bad till sitt hemlands gudar, dyrkade de lokala matronorna eller följde mannen från Nasaret – Jesus Kristus. Även judar från Palestina levde säkert i städerna vid Rhen. Till komplexet *Bonna* hörde dels legionslägret (*castra*), dels söder därom lägerförstaden (*cannabae*) och ännu längre söderut – ungefär från Tempelstraße – bosättningen (*vicus*). I *cannabae* bodde handlare och hantverkare som var beroende av militären samt soldaternas familjer och veteranerna. I *vicus* arbetade flera hantverk, där fanns en termanläggning, en hallbyggnad (en marknad?) och ett gallo-romerskt omgångstempel. Mellan *cannabae* och *vicus* – alltså ungefär mellan Erste Fährgasse och Tempelstraße – låg ett av de antika gravfälten, vid sidan av Kölnstraße och Reuterstraße. Uppskattningsvis upp till 17 000 människor levde på 100-talet i och omkring Bonn.

Ursprunget till namnet ”BONN” är osäkert men torde vara keltiskt. Man diskuterar bona i betydelsen ”grundläggning, stam” eller bonum i betydelsen ”flat höjdsträckning, sockel”. Någon koppling till en person kan inte påvisas. Tacitus nämner för år 69 e.Kr. Bonna och castra Bonnensia/legionslägret Bonn. På folkspråket kallas staden också ”Bunne”. Under medeltiden kom tidvis även Verona på modet, men det höll sig inte länge.

Under 300-talet förföll det romerska imperiets centralmakt; kejsarna och delkungarna avlöste varandra allt snabbare. Frankerna, alemannerna och andra germanska folk vågade följaktligen allt oftare räder över Rhen – eller i Sydtyskland över *Limes*; och Rom hade allt mindre att sätta emot. Det maktvakuum som uppstod fylldes i de romerska centren vid Rhen (och vid Donau) till en början av de kyrkliga instanserna: biskoparna från Basel till Köln och Utrecht tog över styret i sina städer. De frankiska kungarna – Chlodwig/Klodvig från ca 500 – lät det förbli så.

Medeltiden

Kyrkan och kyrkofurstarna präglar medeltiden; de bygger kyrkor och väljer kungar. Människorna är fromma, grundar kloster eller ger dem donationer – allt ”för våra själars frälsning”.

Inte heller de karolingiska kungarna (från 751) och de tyska kejsare och kungar som följde dem ändrade något på detta, tvärtom: (ärke)biskoparna blev inflytelserika rådgivare och stöd åt härskarna; senare tog de sig dock – tillsammans med andra, världsliga (kur)furstar – rätten att välja kung (”Gyllene bullan” från 1356).

> BONNFÖRDRAGET från 921. Det var inte helt av en slump som Bonn – eller rättare sagt Rhen vid Bonn – blev skådeplats för en viktig händelse i den tysk-franska historien: på ett skepp mitt i floden möttes Karl III (”den enfaldige”), härskare över den västra delen av Karolingerriket, och Henrik I (”Fågelfängaren”) av Sachsen för den östra delen. Fördraget återställde efter årtionden av strid samförståndet mellan Väst- och Östfranken, om än bara tillfälligt. – Hur mycket man redan hade glidit isär på ömse sidor om Rhen visade redan de så kallade Strasbourgeden från 842. Karl den skallige vasaller svär sin härskare trohet på gallo-romanskt språk, Ludvig den tyskes vasaller på rhenfrankiska.

Just ärkebiskopen av Köln – t.ex. Anno II, † 1075 – var under högmedeltiden en viktig och maktmedveten man som inte drog sig för konflikter med sina kölnbor. Efter nederlaget vid Worringen 1288 måste ärkebiskopen dock avstå alla sina maktbefogenheter gällande staden Köln och sin bostad där.

Nu kommer Bonn in i bilden. Dit drog sig den besegrade ärkebiskopen Siegfried von Westerburg undan, eftersom hans bror Reinald var prost i Cassiusstiftet; hans systrar var abbedissor i Dietkirchen och Vilich. I norra Bonn fanns till en början ännu sparsamma rester av de romerska kasernerna, inklusive den kyrka åt den helige Petrus som sist inrättats där, oftast kallad Dietkirchen, i översättning ”folkkyrkan”. Dagens Römerstraße visar förloppet för lägrets huvudaxel i nord-sydlig riktning. Denna ”burgus” var fortfarande bebodd vid tiden för den frankiska landnamningen.

Söderut, längs dagens förbundsväg 9, låg under romartiden förstaden för hantverkare, handlare och andra civila. I ”Haus der Geschichte”, i Marriott-hotellet och bredvid Collegium Albertinum syns i dag murrester av bostadshus – inklusive golvvärme – och hantverksbyggnader.

Avsides från bebyggelsen låg till exempel vid dagens Reuterstraße gravfält, likaså på sluttningen ner mot sänkan som sträckte sig från Reuterstraße och Kaiserstraße vidare norrut (”Gumme”) och som ibland översvämmades av Rhen. Även där begravde romarna sina döda, liksom de första kristna omkring 400; dessa gjorde dock endast jordbegravningar. Omkring 550 byggde de där över några gravar ett första hus (”salsbyggnad”), omkring 700 var det redan en ”basilica” – föregångaren till dagens Münsterkirche, en romansk kyrkobyggnad från 1100- och 1200-talen. Och de trodde då fast att på denna plats tre romerska soldater ur den så kallade ”thebanska legionen” hade gravsatts (Cassius, Florentius och Mallusius/Mallosus), som på 300-talet sägs ha lidit martyrdöden i Bonn för sin kristna tro; till kretsen kring den fritt uppdiktade ”thebanska legionen” hör också S:t Gereon i Köln och S:t Victor i Xanten. På 1100-talet invigdes sedan dagens Münsterkirche åt martyrerna Cassius och Florentius, kraftfullt främjad av den inflytelserike prosten i Bonn Gerhard von Are.

Fram till 1802 var den ett s.k. kollegiatstift, dvs. en gemenskap av kaniker/stiftsherrar, ingen församlingskyrka. Stiftets förmögenhet bestod av gåvor från välbärgade och förnäma troende som donerade pengar eller inkomster för att kanikerna dagligen skulle be för deras själar. I relikvievördnaden konkurrerade Cassiusstiftet med S:t Gereon och de heliga tre konungarna (från 1164), båda i Köln, och S:t Victor i Xanten. Åren 1314 och 1346 kröntes Fredrik av Habsburg (”den sköne”) och Karl av Luxemburg (Karl IV) till romersk-tyska kungar i Münsterkirche i Bonn.

> Den ”slagfärdiga” heliga ADELHEID (ca 970 – ca 1015) var dotter till den förnäme Megingoz av Geldern och hans hustru Gerberga. Föräldrarna grundade och finansierade bygget av stiftet och stiftskyrkan i Vilich, och insatte sin dotter som den första abbedissan. Kejsare och kungar beviljade sedan inrättningen ansenliga privilegier och inkomster. Till klostret hörde också en flickskola som Adelheid personligen övervakade. I grannorten Pützchen ska hon med sin stav ha frilagt en källa vars vatten sägs hjälpa mot ögonsjukdomar. En annan legend berättar att Adelheid en gång gav en nunna som sjöng slarvigt under mässan en ordentlig örfil, varpå denna från den stunden sjöng klockrent. Den heliga Adelheid är skyddshelgon för staden Bonn och, till skillnad från Cassius och Florentius, det enda historiska skyddshelgonet. Hennes grav, ursprungligen i stiftskyrkan i Vilich, plundrades under Truchsesska kriget (se nedan). Till hennes ära hålls sedan över 600 år varje september Pützchensmarkt (”Pützchens Maat”) med karuseller, öltält och försäljningsstånd (”Pluute Maat”), en av de största marknaderna i Rhenlandet.

Bonns församlingskyrka var först kyrkan S:t Martin, belägen direkt intill Münsterkirche vid Martinsplatz (riven 1812), senare S:t Remigius (riven 1800 efter blixtnedslag): Remigius blev

stadskyrkan där Bonns invånare döptes, bland andra Ludwig van Beethoven den 17 december 1770. I Sürst stod från 1170 till 1806 Gangolfkyrkan. Området kring Münsterkirche (i dag: In der Sürst, Münsterplatz, Remigiusstraße, Am Hof, Acherstraße) var stiftsområdet med egen jurisdiktion, utanför (Marktbrücke, torget, Wenzel-/Wenstergasse) låg handlarnas område.

> Sedan när JUDAR har levt i Bonn är okänt. Det är tänkbart att de i slutet av den romerska epoken invandrade till Rhenlandet via Sydfrankrike. Den förste kände juden i Bonn till namnet är Mar Gedalja, som överlevde massakrerna på judarna 1096, till skillnad från sin hustru och sina barn, som mördades i Neuss. Ephraim ben Jakob, född 1133 i Bonn, har beskrivit massakrerna 1147. Under tidigmodern tid erbjöd kurfurstarna gång på gång judarna ett snävt skydd i utbyte mot dyra ”lejdebrev”. 1715 anvisade kurfurste Joseph Clemens Bonns judar en gata vid Bonner Ufer som bostadsområde, vilken fram till 1798 var gettot. Under Tredje riket mördade nazisterna mer än 700 judiska kvinnor och män från Bonn (se nedan). Efter 1945 byggde en handfull överlevande upp den judiska församlingen på nytt; för en regelrätt judisk gudstjänst krävs 10 män (minjan): ofta uppnåddes antalet bara med hjälp av männen från den israeliska ambassaden (sedan 1966). I dag har församlingen omkring 1 000 medlemmar.

Tidigmodern tid och barock

> I kurfurstendömet Köln finns från medeltiden fram i nyare tid flera ”landsmödrar” belagda, som egentligen inte borde ha funnits, eftersom ärkebiskopen liksom alla präster är förpliktad till celibat. Visserligen hade en del ärkebiskopar aldrig ens prästvigts, eller så hade de struntat i celibatsbudet. De prakt-älskande wittelsbachska kurfurstarna Joseph Clemens och Clemens August var till och med stolta fäder som omsorgsfullt tog hand om sina barn.

I stiftsområdets södra utkant byggde ärkebiskopen och kurfursten av Köln ut sitt ”Cantzeley”. Teckningar från 1600-talet visar flera byggnader och ett torn på platsen för dagens universitetsbyggnad.

> Ansatser och försök till REFORMATION förblev resultatlösa i Kurköln: ärkebiskop Hermann von Wied4 inledde 1541 flera projekt som skulle reformera kyrkan och som fick stöd bland folket. Hans samarbete med reformatorerna Bucer och Melanchthon fick dock domkapitlet att reagera; påven avsatte honom 1546, och Hermann avgick som ärkebiskop. – Knappt 40 år senare gick ärkebiskop Gebhard von Truchsess ännu längre: den 19.12.1582 kungjorde han fritt religionsval för ärkestiftet, bekände sig till den reformerta religionen och gifte sig med Agnes von Mansfeld.
>
> Den som står på den katolska kyrkans sida ser Gebhards häftiga förälskelse i ”den sköna Agnes”, som hon senare kallades, som drivkraften bakom hans handlande. Därvid var hans kärleksaffär inte ens problemet: före och efter

Gebhard hade andra ärkebiskopar också mätresser och delvis även barn med dem. Men genom ett giftermål bröt han mot kyrkorätten. Ett giftermål hade varit oproblematiskt efter en övergång till protestantismen, och det viskade hans omgivning – bl.a. den inflytelserike greven av Neuenahr – i hans öra. Men detta stod i strid med ”Reservatum ecclesiasticum” från 1555. Det innebar att en katolsk, andlig territorialherre, alltså till exempel en furstabbot, furstbiskop eller ärkebiskop, vid byte av konfession samtidigt måste avstå sitt världsliga herravälde. Gebhard, som hemifrån inte var särskilt förmögen, skulle därmed i ett slag ha blivit medellös. Följaktligen ville han gå över till protestanterna och förbli ärkebiskop och kurfurste. Han försummade dock att först skaffa sig politiskt och militärt stöd hos rikets redan protestantiska furstar: de ville inte låta sig dras in i denna oöverskådliga röra. I det fördolda viskades det också om Gebhards påstått utsvävande livsstil.

Den som står längre från den romersk-katolska kyrkan framhåller Gebhards reformatoriska ansats. Han var ju utbildad teolog och prästvigd, visste alltså vad han talade om när han kungjorde religionsfrihet. Att han efter övergången till protestanterna dessutom fick gifta sig var snarare en glädjande bisak.

Kejsaren och påven kunde inte tolerera Gebhards gudlösa beteende och skickade pengar och trupper till Rhenlandet för att insätta Ernst av Bayern av huset Wittelsbach i kurvärdigheten; Bonn och omgivningarna belägrades. Godesburg5 sprängdes i luften den 17.12.1583 av bayerska trupper. Staden Bonn, där det tillfälligt hade predikats lutherskt, kapitulerade utan strid i februari 1584. Gebhards anhängare blev av de katolska segrarna antingen hängda på torget eller dränkta i Rhen. Gebhard och Agnes hade redan dessförinnan flytt och dog ensamma under knappa förhållanden. Truchsesska eller Kölniska kriget var nyare tidens första religionskrig. Kurköln förblev katolskt till 1794 och i knappt 180 år wittelsbachskt.

Under denna tid började i Bonn med omnejd de första häxprocesserna, där den kurkölniske häxkommissarien dr Franz Buirmann från Euskirchen gjorde sig ökänd. För åren 1629 och framåt är över 100 dödsdomar belagda i Bonn, 92 i Drachenfelser Ländchen och minst 125 i Rheinbach med omnejd. Buirmann reste runt på uppdrag av den andre wittelsbachske kurfursten och ärkebiskopen Ferdinand (1577–1650). I sin häxprocessordning från 1607 hade kurfursten skrivit att trolldomens ”gruvliga och avskyvärda ofog … efter all förmåga … skall straffas”. Bekännelserna skulle också framtvingas med ”det pinliga förhöret” (= tortyr). Ett offer bland många var apotekaren Katharina Curtius från Bonn, som brändes 1629 på Josefshöhe.

Ferdinand gjorde 1597 som koadjutor slutgiltigt Bonn till residens för ärkebiskoparna av Köln. Ferdinand började bygga ett slott på platsen för de olika befintliga byggnaderna.

WITTELSBACHARNA:

Ernst av Bayern	*1554 reg. 1583 † 1612
Ferdinand av Bayern	*1577 reg. 1612 † 1650
Max Heinrich av Bayern	*1621 reg. 1650 † 1688

Joseph Clemens av Bayern	*1671 reg. 1688 † 1723
Clemens August av Bayern	*1700 reg. 1723 † 1761
Deras efterträdare:	
Max Friedrich von Königsegg-R.	*1708 reg. 1761 † 1784
Max Franz av Österrike	*1756 reg. 1784 † 1801

Hans efterträdare byggde vidare på den imponerande anläggningen, som stod färdig år 1761.

I slottet bodde kurfurstarna; här arbetade också de tre kurkölniska centralmyndigheterna: Geheimerådet (≈ förbundskanslersämbetet, utrikesministeriet), Hovrådet (≈ justitie- och inrikesministeriet samt högsta domstolen) och Hovkammaren (≈ finansministeriet). Slottets ingång och infarten för vagnarna låg på östsidan i hallen som i dag kallas ”Blaue Grotte”. Därifrån steg man i trapphus upp till första våningen. På första våningen mot Hofgarten låg de officiella gemaken: kurfurstens rum, förrummet, gobelängrummet, Telemaquerummet, det bayerska rummet och slutligen mitt i korridoren det stora [salongs-]sovrummet (Hauptmann); där tog kurfursten – efter förebild av Ludvig XIV i Versailles – vid morgonens uppstigning (*Lever du Roi*) emot adelsmännen, tjänarna och supplikanterna. I Hoff-Aufwartungs-Instruction, utfärdad 1722 av kurfurste Joseph Clemens, var det noggrant fastställt vilka personer som fick närma sig härskaren: alldeles nära honom kom bara generaler, biskopar, utländska ambassadörer, överhovmästaren, överkammarherren, övermarskalken, överstallmästaren, överjägmästaren, kaptenerna för livgardet till häst, kaptenen för livgardet till fots, geheimerådskanslern, vicepresidenterna i det andliga rådet, hovrådet, kammarrådet och krigsrådet, överköksmästaren, översilverkammarherren – för att bara nämna några. Kurfurstens privata rum, även det verkliga sovrummet, låg i det s.k. *Buen Retiro*, slottets sydvästra hörn vid Kaiserplatz. Där fanns faktiskt också ett badrum med ett badkar i marmor.

Kurfurstens inkomster bestod mindre av intäkter från jord- eller skogsbruk än av de tullar som togs ut vid Rhen vid nio stationer mellan Linz och Rheinberg, så i Bonn vid ”Alter Zoll”. Därtill kom framför allt på 1700-talet betydande bidrag (så kallade subsidier) från den franska kronan, med vilka Kurköln lät sig betalas för sin frankrikevänliga politik i riket.

Sedan mitten av 1600-talet förde nämligen Kurköln – pådrivet av ministrarna Franz Egon och Wilhelm Egon von Fürstenberg (två bröder) – denna ”berömda och beryktade kölniska politik, som i så hög grad främjade den franska hegemonin över riket och över Europa” (Braubach). I praktiken innebar denna politik att staden Bonn överläts åt fransmännen som fästning i deras krig mot Nederländerna. De bastioner, halvmånar, kurtiner och raveliner som byggts sedan 1620-talet kunde dock inte stå emot de kejserligas anstormning under befälhavaren greve Montecuccoli i november 1673. På denna belägring och erövring följde ytterligare två: 1689 och 1703, varvid den 1689 fick de värsta följderna: omkring 80 procent av Bonns hus och kyrkor förstördes, vid torget

stod bara fyra hus kvar. Varje gång måste kejsaren och det ”Tysk-romerska riket” hämta tillbaka Kurköln från den franska intressesfären till riket. Kurfurste Joseph Clemens hade som landsherre efter 1689 akut behövts på plats för återuppbyggnaden av Bonn och de omgivande orterna, och han uppbar också rikliga subsidier från Frankrike. Men just därför – han slöt till och med ett förbund med den franske kungen Ludvig XIV – flydde han undan kejsaren i 12 år i exil i Frankrike. Först 1715, efter freden i Rastatt, återvände han till sin residensstad. I exilen hade han tillsammans med italienska och senare franska arkitekter planerat (åter)uppbyggnaden av slottet. Från Frankrike förde han förutom ritningarna även med sig sin älskarinna Constance de Grousellier, Madame de Ruysbeek, som dock hädanefter bodde med deras gemensamma barn utanför slottet.

Hans brorson och efterträdare, Clemens August, en begåvad om än lättpåverkad ung man, förde sedan under 40 år strålande glans till den lilla staden vid Rhen. Med fulla händer spenderade *Monsieur des cinq églises*[6] pengar på utbyggnaden och inredningen av slotten i Bonn, Poppelsdorf (Clemensruh), Brühl (Augustusburg & Falkenlust), Röttgen (Herzogsfreude) och Sögel (Clemenswerth), på målningar, porslin, ur, hundar, hästar och vagnar, på maskeradbaler och hägerjakter. År 1735 blev ärkebiskopen far till en dotter, Anna Maria; modern var harpisten Mechthild Brion (född 1710); den franske ambassadören vid det kurkölniska hovet, abbé Aunillon, skriver senare att hon inte var vacker men hade en god figur och en naturlig esprit. Efter hans död 1761 hade de kurfurstliga ämbetsmännen svårt att göra kurfurstens diverse skatter i pengar för att betala de skulder han samlat på sig genom åren. Clemens Augusts efterträdare, Max Friedrich, som av nöd fick hushålla sparsamt, fick därför höra den – klart överdrivna – nidversen:

> ”Under Clemens August man bar blått och vitt,
> då levde man som i paradiset fritt.
> Under Max Friedrich man bär svart och rött,
> nu lider man hunger och nöden är svår.”

Till råga på allt inträffade under Max Friedrichs regeringstid också två svåra händelser: branden i det nyss färdigställda slottet 1777 och högvattnet 1784 orsakat av islossningen. Den rymliga slottskapellet i väster och flygeln mot staden blev lågornas rov; flera personer omkom därvid, bl.a. hovrådet Emanuel von Breuning, vars änka Helene, född von Kerich, på 1780-talet i huset vid Münsterplatz blev ett slags ersättningsmor för den unge Beethoven. Brandorsaken fastställdes aldrig.

Högvattnet och isflaken trängde i februari 1784 i orterna vid Rhen djupt in på gator och gränder, i Bonn upp till en vattenståndsnivå på 14,32 (eller 57 meter ö.h.) – normalt är i dag 2,90. I Bonn fanns inga döda att beklaga, däremot på högra Rhenstranden: för Beuel resp. Vilich rapporterades fem döda. Dessutom blev där över 100 hus, vingårdarna och träden bokstavligen bortrakade av isflaken.

VIN OCH ÖL. Redan sedan den sena romartiden har man odlat vin vid Rhen, Mosel och Ahr. De främsta köparna under medeltiden och tidigmodern tid var kyrkorna, som behövde (nattvards)vin för gudstjänsten. Behovet av vin var så stort att man till och med odlade vin i England. Vinrankorna stod i staden Bonn och på sluttningarna av Venusberg/Kottenforst. Vid belägringarna av Bonn 1673, 1689 och 1703 högg belägrarna varje gång ner vinstockarna (och fruktträden), dels för att få bättre sikt mot murarna, dels för att få bränsle. Om dessa tider påminner i dag gatan ”Am Wingert” nedanför Marienhospital. I dag är Dollendorfer Hardt, en del av Königswinter, den nordligaste kommersiella vingården vid Rhen.

Fram till 1993 hade Bonn ett eget bryggeri, ”Kurfürstenbrauerei”, som tillverkade pils, kölsch och alt. Det hade grundats 1897 av flera bryggerier, däribland bryggeriet ”zum Bären” i Acherstraße 3.

Det långa 1800-talet

Efter det korta franska mellanspelet (1794–1814) ägnade man sig i Rhenlandet, så även i Bonn, åt det ekonomiska uppsvinget och blev vän med preussarna. Stadssoldaterna (från 1872) var en vänlig parodi på militären; likväl var man stolt över att den dåvarande preussiske kronprinsen år 1900 flyttade in i sitt studentkvarter i Bonn: den yppiga kronprinsvillan[7] vid Rhenstranden.

När de franska revolutionstrupperna i oktober 1794 intog Bonn, gjorde de därmed slut på den feodala epoken vid Rhen. Den siste kurfursten Max Franz (född 1756, kurfurste sedan 1784) var den yngste sonen till den österrikiska kejsarinnan Maria Teresia och bror till den franska drottningen Marie-Antoinette, avrättad 1793. Han var, liksom sin 1790 avlidne bror, kejsar Josef II, öppen för en del av upplysningens idéer och långt ifrån den vrångbild av ett tyranniskt, blodsugande monster som en och annan republikansk publicist i Bonn eller Köln nu målade upp av honom.

Redan hans företrädare, den bleke Max Friedrich von Königsegg-Rothenfels, hade trots allt 1777 grundat en akademi för att förbättra folkets kunskaper; Max Franz uppnådde hos sin kejserlige bror att inrättningen erkändes som universitet. 1786 inledde det sin verksamhet med några dussin studenter och vann under de nästan tio åren fram till fransmännens inmarsch allmän respekt.

En MUSIK- OCH TEATERtradition – särskilt utanför det kyrkliga rummet – finns i Bonn först sedan kurfurstetiden, dvs. sedan 1600-talet. Det finns uppgifter om medlemmar i ett hovkapell. Omkring 1650 avlönades 17 musiker med sammanlagt omkring 2 000 riksdaler; instrumenten är fiol, trumpet, trombon, fagott och orgel. De musicerade vid hovet och vid gudstjänster. Musikerna eller kapellmästarna kom delvis från Italien, senare även från (dagens) Belgien. Under kurfurste Joseph Clemens, som själv också komponerade, uppfördes de första operorna: 1699 ”Trajano, imperatore Romano” av Johann

Christoph Pez, senare andliga dramer, mysteriespel, komedier, pastoraler och oratorier. Hovmusikens och teaterns blomstringstid var säkert andra hälften av 1700-talet under kurfurstarna Clemens August (†1761) och Max Franz (*1756). 1759 räknade hovkapellet, förutom kapellmästaren, organisten och de separat räknade blåsarna och trumpetarna, 8 sångare och sångerskor, 15 violinister, 3 altviolinister, 3 cellister, 1 kontrabasist och 1 fagottist. Kapellmästarna var fortfarande italienare, musikerna dock övervägande tyskar. 1792, mot slutet av den siste kurfursten Max Franz regeringstid, hade hovkapellet vuxit till 42 medlemmar, däribland (tidigare) farfar (†1773), far (†1792) och son Beethoven. Max Franz väckte också teaterlivet till nytt liv; från 1788 spelades i slottsteatern i galleribyggnaden operor av Dittersdorf och Mozart (”Enleveringen ur Seraljen”, ”Don Giovanni”, ”Figaros bröllop”, ”Trollflöjten”), men också den italienska *opera buffa* och den franska *opéra-comique*.

Bonns teater upplevde sin blomstringstid under de få åren av Großmann-eran. Den driftige Gustav Friedrich Wilhelm Großmann (född 1734) och hans hustru Karoline satte från 1778 outtröttligt upp de senaste pjäserna; Großmann skrev själv familjemålningen ”Nicht mehr als sechs Schüsseln”, på sin tid en kassasuccé. Man spelade men också Lessing, Schiller och Goldoni samt franska och engelska pjäser (i översättning). Efter sex år, 1784, var det dock redan slut, i och med kurfurste Max Friedrichs och hans minister Belderbuschs död. I slutet av 1800-talet drevs Bonns teater av privatpersoner, men staden förbehöll sig rätten att förbjuda anstötliga pjäser, t.ex. alla operetter av Jacques Offenbach (född 1819 i Köln, † 1880 i Paris).

Efter andra världskriget var ”Bürgerverein” vid Poppelsdorfer Allee under de första åren Bonns scen för teater, opera och operett. 1965 invigdes det nya operahuset vid Rhen. Redan 1958 hade Bonn åter en Beethovenhalle (den tredje efter 1845), och raden av Beethovenfestivaler fortsatte. Talteatern förlades till Godesberg. Contra-Kreis-Theater, Bonns äldsta privatteater, öppnade den 20 maj 1950. Bland privatteatrarna finns förutom Contra-Kreis vid universitetet även Euro Theater Central (sedan 1969) i Budapester Straße och i Bad Godesberg vid Koblenzer Straße Kleines Theater (sedan 1958).

Max Franz, som i unga år skolats vid hovet i Wien, ägnade sig intensivt åt rättsväsendet i Kurköln, förvaltningen, fattigvården och hälso- och sjukvården: så inrättade han vid det nya universitetet tillsammans med Franz Gerhard Wegeler barnmorskeutbildningen. Inte oviktigt: 1787 stängde han kyrkogårdarna inne i staden intill S:t Remigius och andra kyrkor och gjorde den ”gamla kyrkogården” från 1715 till obligatorisk begravningsplats. 1787 inledde ”gymnasiet” i Bonngasse sin verksamhet. Samma år grundades i Bonn ”Lese-Gesellschaft” (Läsesällskapet), som med allernådigaste välvilja tog som sin uppgift att sprida upplysningens värden och principer genom att i rådhuset erbjuda alla (!) medborgare tidskrifter och böcker att läsa. Att det efter 1789 i allt högre grad låg ”farlig”, nämligen republikansk, litteratur framme i ”Lese”s lokaler gick dock den jämförelsevis milde Max Franz för långt: han förbjöd Bonns bokhandlare Abshoven, Nikolaus

Simrock, änkan Koch (se nedan), Noeggerath och Geul att sälja sådana skrifter. Tillåtna och främjade var ”Bönnisches Intelligenzblatt” och ”*Gazette de Bonn*”.

> GODESBERG (sedan 1926 Bad Godesberg) har varit en stadsdel i Bonn först sedan 1969. Bykommunen växte fram vid foten av Godesburg, som byggdes 1210 av ärkebiskop Dietrich von Hengebach av Köln. Dessförinnan fanns där på vulkankäglan en romersk observationspost eller en plats helgad åt den germanske krigsguden Wotan/Oden, varav sedan blev ”Gwodes-”. På 800-talet blev berget en kristen begravningsplats med ett Mikaelskapell – ärkeängeln skulle ersätta Wotan.
>
> Votivstenen åt Asklepios, som hittades 1583 i ruinerna av Godesburg, låter förmoda att en hälsokälla vid foten av Godesburg var känd och användes redan under romartiden. Men först i slutet av 1700-talet övergick man till att inte längre ge vattnet från Draitsch-brunnen gratis åt boskapen, utan att utnyttja det kommersiellt som läkemedel. Max Franz inledde 1790 utbyggnaden av Godesberg till kurort: 1790 lät han infatta brunnen, hämtade investerare som skulle bygga logihus vid dagens Kurfürstenallee på särskilt förmånliga villkor, lät bygga ett värdshus och tillät spel och dansnöjen; i Redoute spelade det kurfurstliga hovkapellet, däribland just den Ludwig van Beethoven. Rüngsdorf var mellanstation för flottarna som färdades från Schwarzwald till Dordrecht i Nederländerna. Vid Rhenstranden i Plittersdorf ligger Schaumburger Hof, tidigare en prålmdragarstation och traditionsrik krog, där på 1800-talet litterära och konstnärliga storheter som Heinrich Heine och Sibylle Mertens-Schaaffhausen (”Rhengrevinnan”) och den engelska drottning Victoria umgicks.
>
> Godesbergs andra glanstid var sedan årtiondena före första världskriget: badverksamheten blomstrade, och Godesbergvattnet exporterades faktiskt till hela världen.

1794 var den glansfulla kurfurstliga tiden i den vackra barockresidensen över. Fram till freden i Lunéville 1801 var Rhens vänstra strand ockuperad av fransmännen, därefter fram till 1814 franskt statsterritorium. Nu var Bonns invånare franska medborgare (*citoyens*), och de unga männen var också skyldiga att göra krigstjänst för Frankrike.

Visserligen hade Bonns invånarantal minskat från ca 10 500 (1790) till 9 150 (1798) och 9 965 (1810); bland de senare fanns 416 judar, 379 reformerta och 57 lutheraner. Tillsammans med kurfursten hade hovadeln, de höga ämbetsmännen och en och annan samtida i oktober 1794 hals över huvud flytt över Rhen till Westfalen.

Fransmännens herravälde i Rhenlandet visade sig dock inte vara något skräckvälde, tvärtom: nu upphävdes skråtvånget och näringsfrihet infördes. När de flydda godsägarna hotades av expropriation från Franska republiken, återvände en del adelsmän till Bonn och ställde sig till och med till fransmännens förfogande: så greve Anton Belderbusch (1758–1820), vars farbror Caspar Anton (1722–1784) hade varit förste minister hos de två siste kurfurstarna. Brorsonen var från

1804 till 1816 först *maire*, sedan borgmästare i Bonn. Under hans första ämbetsår blev kejsar Napoleons gemål Joséphine gudmor och namngivare åt familjen Belderbuschs nyfödda dotter.

Belderbusch hade dock också utnyttjat den nya republikanska civillagstiftningen och skilt sig för att 1802 gifta sig med Babette (1771–1807), den vackra dottern till den borgerliga värdshusvärdinnan Koch på Zehrgarten; änkan Koch hade vid torget inte bara en krog utan också en bokhandel och en gästsal, där Ludwig van Beethoven i oktober 1792 firade avsked från Bonn med vänner innan han reste till Wien till Joseph Haydn, för att aldrig mer återvända till sin hemstad – även om han under sina sena år då och då talade om det.

Omedelbart efter 1794 var Bonnborna oeniga om huruvida de ville tillhöra Franska republiken eller bygga upp en separat rhensk stat (”Cisrhenanska republiken”). Den franska centralmakten fattade beslutet åt dem: hösten 1797 beordrade Paris inrättandet av fyra *départements* på Rhens vänstra strand – från Landau till Kleve. Under dessa år gjorde hantverk och näringar och industri framsteg: i det tomma slottet och i det likaså tomma franciskan- och kapucinklostret inrättades bomullsfabriker; firman Jeanelle & Meunier tillverkade kemikalier; i Poppelsdorf fortsatte fajansindustrin den verksamhet den påbörjat redan under kurfurstetiden. Textilindustrin gick dock snart under efter 1815, när den franska kontinentalblockaden hävdes och billigt engelskt tyg översvämmade kontinenten.

Fransmännen förde 1794 också med sig sina förvaltningsstrukturer och gav städerna och kommunerna för första gången en civil förvaltning. Bonn hörde till *Département du Rhin et Moselle*, som delades in i 31 *arrondissements*, däribland *Arrondissement de Bonn* med *kantonerna* Adenau, Ahrweiler, Bonn-Stadt, Bonn-Land, Remagen, Rheinbach, Ulmen, Virneburg och Wehr. Kantonerna Bonn-Stadt och Bonn-Land omfattade följande *mairies*/borgmästardömen:

→ *Mairie* Bonn med 9 149 invånare; borgmästare: Johann Joseph Eichhoff (1802–1804), Anton Maria Karl von Belderbusch (1804–1816);
→ *Mairie* Godesberg med 7 kommuner och 3 184 invånare: 1969 inkorporerad i Bonn;
→ *Mairie* Oedekoven med 7 kommuner och 2 269 invånare; 1969 delvis inkorporerad i Bonn, delvis i Alfter;
→ *Mairie* Poppelsdorf med 8 kommuner och 3 891 invånare; 1904 inkorporerad i Bonn;
→ *Mairie* Villip med 10 kommuner och 2 049 invånare: 1969 omdöpt till Wachtberg.

Kejsar Napoleons omvandling av Frankrike till en monarki medförde till en början inga stora förändringar för människorna vid Rhen: franska hade länge varit ämbetsspråk; likhet inför lagen, näringsfrihet och religionsfrihet hade redan republiken medfört. Nu vreds kalendern (*calendrier républicain* sedan 1792) tillbaka till den gregorianska. Nytt var nu civil- och strafflagen (*Code pénal* och *Code civil*). Och de unga männen måste tjänstgöra i de franska arméerna: den

napoleonska expansionspolitiken förde dem ända till Ryssland och Spanien; en del fann sin grav i fjärran.

Vid Wienkongressen 1814/1815 ordnades Europa på nytt; Rhenlandet tilldelades preussarna, som på Rhens vänstra strand redan sedan 1614 hade varit herrar över Kleve. Många rhenländare var inte alls förtjusta i det nya herraväldet: bankiren Abraham Schaaffhausen (1756–1824) från Köln gycklade: ”Jesses Maria, do hierode mer ävver in en ärm Famillich!”[8] Rhenska lantdagen lyckades i alla fall driva igenom att den franska lagstiftningen (*Code pénal* och *Code civil*) fortsatte att gälla – fram till den oktrojerade författningen 1848.

En ljuspunkt för Bonns invånare var nygrundandet av deras universitet: 1818 grundade den preussiske kungen Fredrik Vilhelm III i Bonn ”Rhen-universitetet”, sedan 1828 ”Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität”. Det första, kurfurstliga universitetet i Bonn hade gått under 1798, även om det ännu några år vegeterade vidare som ”centralskola”. Att Bonn – och inte Köln – blev säte för det nya preussiska universitetet berodde på att det tomma slottet erbjöd tillräckligt med lokaler; att de protestantiska preussarna – främst reformatorerna – avskydde det ärkekonservativa katolska universitetet i Köln (1389–1798); att Bonns universitet under de få åren fram till 1794/1798 hade vunnit erkännande i hela riket; och att inflytelserika personer som friherre vom Stein verkade för Bonn.

Så var Bonnborna till att börja med försonade med de nya herrarna från Berlin. Det ”nya” universitetet kunde under de följande årtiondena visa upp koryféer som Ernst Moritz Arndt, Friedrich Christoph Dahlmann, August Wilhelm Schlegel, Barthold Georg Niebuhr, Johannes Müller och Friedrich Wilhelm August Argelander och mäta sig med universitetet i Berlin.

För de nya preussiska områdena, så även för Bonn, började ett sekel av allmänt uppsving i det en gång så karga Preussen (Fontane: ”Vår Herres sandströare”), även om de industriella centren låg i Ruhrområdet, i Sachsen eller Berlin. Professorernas, studenternas och de välbärgade pensionärernas stad tog indirekt del av det. ”Man” studerade nu i Bonn, särskilt sedan kronprinsen och senare kejsar Vilhelm II skrivit in sig här 1877 och blivit medlem i studentföreningen ”Corps Borussia”; eller ”man” byggde sig en villa vid Rhenstranden för den förmögenhet som ”man” tjänat ihop på annat håll: t.ex. 1863 Villa Hammerschmidt, 1860 Palais Schaumburg, 1881 Haus Carstanjen eller 1902 Villa Deichmann i Godesberg. I triangeln Poppelsdorfer Allee/Reuterstraße/Koblenzer Straße, som vi i dag kallar Südstadt, byggdes före sekelskiftet (”Gründerzeit”) representativa borgarhus med stucktak på högparterren och tjänsteingång i souterrängen. Detsamma gäller det s.k. villakvarteret i Godesberg.

Bonns milda, lugna klimat och dess förtjusande, romantiska omgivningar lockade många turister – inte minst från England – till Rhen. 1844 nådde järnvägen Bonn från norr; redan 1825 passerade det första ångfartyget Bonn, med kung Fredrik Vilhelm III ombord, hyllad av August Wilhelm

Schlegel. Under 1800-talets sista fjärdedel tog staden Bonn över tillverkningen av gas och leveransen av färskvatten, inrättade byggandet och driften av spårvägar och ett kommunalt elverk. Och så kom äntligen 1898 den första fasta bron över Rhen. 1914 hade Bonn drygt 90 000 invånare. Tack vare invånarnas köpkraft räknades Bonn efter Frankfurt am Main, Charlottenburg och Wiesbaden till de rikaste städerna i Tyskland.

1848. ”En hänförelse som inte känner några gränser” bröt ut den 20 mars 1848, när författaren och journalisten Gottfried Kinkel – viftande med den svart-röd-gyllene flaggan – från rådhustrappan talade till de – annars ganska sömniga – Bonnborna och målade upp de härligaste utsikter: pressfrihet, likställdhet mellan konfessionerna, församlings- och föreningsfrihet. Det hade även stadsfullmäktige önskat i två petitioner den 9 och 11 mars. I den senare nationalförsamlingen i Frankfurt (”Paulskirche”) var Bonn representerat med sju professorer. Men den åter stärkte preussiske kungen Fredrik Vilhelm IV, som ännu energiskt hade verkat för fullbordandet av Kölnerdomen, avvisade brutalt den kejsarkrona som ”Paulskirche” erbjöd, upplöste parlamentet i Berlin och införde treklassvalsystemet.

I maj 1849 försökte Kinkel, Carl Schurz och andra ännu åstadkomma en vändning genom att marschera med 120 man från Bonn till Siegburg för att storma tyghuset där och erövra musköter. På vägen dit såg de sig dock omringade av en militär övermakt och gav upp. Kinkel, Schurz och andra demokrater måste fly utomlands, Kinkel med hustrun Johanna († 1858) till London, Schurz till USA.

Kring mitten av 1800-talet tar KARNEVALEN i Bonn, som nämns redan på 1500-talet och emellanåt gång på gång förbjudits, åter fart. ”Fastelovend” eller ”Fasteleer” tar gestalt i form av en (manlig) ”Bonna” från 1842 och en prins från 1873. Redan 1826 hade Bönnsche Karnevalsgesellschaft grundats. 1828 hölls det första egentliga Rosenmontagståget: då drog Hanswurst, föregångaren till den senare prinsen, samt behagets gudinna *Laetitia* i festskrud genom Bonns gator. Senare grundades i Beuel, Bonn och Godesberg stadssoldatkårer – parodier på den preussiska militären.

INDUSTRI, HANTVERK OCH HANDEL. Universitetsstaden vid Rhen var också under årtionden säte för flera fabriker vars produkter var internationellt kända: firman Soennecken tillverkade (i Poppelsdorf) från 1875 till 1975 kontorsartiklar; med Soennecken är utvecklingen av pennskaftet, pärmen och hålslaget nära förknippad. Firman Zuntz var på sin tid det största kafferosteriet med säte i Bonn (från 1891) under namnet ”A. Zuntz sel. Witwe” (= Rachel, änka efter salig Amschel Zuntz). Även Bonner Fahnenfabrik (1868–2018) hade judiska ägare: 1868 hade Joseph Meyer i innerstaden grundat affären för dekorationsartiklar och tapeter. Efter rikets grundande 1871 utvidgades verksamheten med tillverkning av den svart-vit-röda riksflaggan och den preussiska flaggan. ”BoFa” blev flerfaldig hovleverantör i Europa. Internationellt kända är företagen Haribo (sedan 1922) och Verpoorten (sedan 1876).

1840 startade bröderna Paul Joseph (1779–1853) och Everhard Joseph († 1865) Mehlem söder om Zweite Fährgasse mellan Rhenstranden och Koblenzer Straße (i dag: Adenauerallee) en fajans-, stengods- och porslinsfabrik, som dock 1931 av företagsekonomiska skäl lade ner verksamheten – till grannarnas stora belåtenhet (med början på sin tid hos Ernst Moritz Arndt), vilka i åratal hade klagat över lukt- och bullerstörningar från fabriken.

Präglande för stadsbilden i Gamla Bonn var varuhusen som tillhörde Hermann Tietz (från 1882 i Gera, senare Hertie) och hans brorson Leonhard Tietz (från 1879 i Stralsund, senare Kaufhof). Leonhard Tietz öppnade filialen i Bonn 1901 vid Remigiusplatz och flyttade senare till Münsterplatz. De var på sin tid högmoderna varuhus med många avdelningar, fasta priser, moderna byggnader och bytesrätt och blev en del av vardagslivet: efter en känd schlager sjöng man på 1920-talet skämtversen: ”Var har du fått de vackra blå ögonen ifrån? Köpta hos Tietz, de har inga fler!” Hertie såldes 1993 till firman Karstadt; ”Leonhard Tietz AG” överfördes 1933 med tvång från judisk ägo till ”Westdeutsche Kaufhof AG”, senare kallat ”Galeria Kaufhof”, och såldes 2015 för första gången.

Omkring 1900 var bok- och konsthandeln Cohen ledande i Bonn, grundad 1828 av Aimé Henry och Maximilian Cohen, senare ledd av Fritz Cohen († 1927). I bokhandelns lokaler hölls 1913 den mycket uppmärksammade utställningen av rhenländska expressionister, bl.a. med verk av August Macke och Max Ernst. Från 1937 måste bokhandeln, som efter 1927 drevs av änkan Hedwig Cohen, född Bouvier, tvångsvis byta namn till bokhandeln ”Bouvier”; slutligen överläts den till en icke-judisk delägare.

Ett litet men till denna dag framgångsrikt familjeföretag är firman C. Gerhardt, som startade 1864 vid Bornheimer Straße och i dag har sitt säte i Königswinter-Niederdollendorf. Den utvecklar och tillverkar analyssystem och basprodukter för laboratoriearbete. Företagaren Carl Gerhardts dotter Elisabeth gifte sig 1909 med den lovande målaren August Macke (född 1887), som stupade vid västfronten redan i september 1914. Familjen Gerhardts bostadshus i hörnet Bornheimer Straße/Kaiser-Karl-Ring byggdes 2017 om med en tillbyggnad till museet ”August-Macke-Haus”. Verk av målaren August Macke finns i dag i Kunstmuseum Bonn och i LWL-Museum Münster.

Vid Rhenstranden i Oberkassel fanns från 1858 till 1987 Bonns cementfabrik, som hade byggts upp av Hermann Bleibtreu. 1987 revs den så när som på två byggnader; i dag finns på området ett lyxhotell, en restaurang och flera företag. I Beuels centrum låg jutespinneriet (1868–1981), som i dag ägs av staden Bonn och används för kulturevenemang (bl.a. Pantheon). Vidare finns firman Marquart, i dag en del av Evonik-koncernen; sedan 1891 tillverkade Marquart vid Siegburger Straße reagenser, syror, finkemikalier och farmaceutiska preparat.

Än i dag driver Bonner Personen Schifffahrt (BPS) utflyktstrafik på Rhen, framför allt mellan Bonn och Linz. BPS är ett kooperativ som grundades 1929 i Bonn och i dag har tre fartyg: ”Filia Rheni”, ”Rheinprinzessin” och

”Poseidon”, som sedan 2018 drivs med syntetiskt bränsle (GTL). Därutöver driver Bonner Fähr- und Fahrgastschifffahrt (BFF) fartygen ”Moby Dick” och ”Rhein Treue”. ”Rheinnixe”, en liten färja som i olika utföranden sedan 1930 framförts av en familj från Beuel mellan stranden i Beuel och stranden i Bonn, upphörde med trafiken hösten 2022 – till stor sorg för människorna på båda sidor om Rhen.

”Ett liv för orgeln” lever familjen Klais i Bonn vid Kölnstraße. Johannes Klais (född 1852 i Lüftelberg) började bygga orglar 1882; i dag leds företaget av Philipp Klais, som bygger orglar i Tyskland, USA, Storbritannien, Nya Zeeland, Norge och för närvarande i basilikan San Marco i Venedig. I Bonn har Klais byggt orglarna i Schlosskirche 9 och i Kreuzbergkirche, vidare den i Beethovenhalle, som företaget nu också har renoverat.

”Enligt stadens årliga näringslivsrapport 2025 för Bonn utgör hantverket med sin struktur av små och medelstora företag ett viktigt område inom den lokala ekonomin. Vid årsskiftet 2024 var hantverksgrupperna ’hälsa och kroppsvård’ med 800, ’bygg’ med 547 och ’el/metall’ med 481 företag starkast företrädda i förbundsstaden. Sammanlagt finns det i Bonn 2 492 registrerade företag, som enligt uppskattningar från Kreishandwerkerschaft Bonn/Rhein-Sieg i genomsnitt erbjuder sex arbetstillfällen per företag (omräknat i heltidsanställda). Följaktligen kan man räkna med sammanlagt omkring 15 000 socialförsäkringspliktigt anställda respektive 17 000 förvärvsarbetande – inklusive företagare och familjemedlemmar. Dessa genererar en årlig omsättning på omkring 1,6 miljarder euro.” (GA Bonn 13.03.2026)

Minnet av staden Bonns mest berömde son, Ludwig van Beethoven, fick i slutet av 1800-talet sitt hem i Beethoven-Haus. Sedan monumentet över Beethoven rests 1845 och den första Beethovenfestivalen firats, räddade en sammanslutning av Bonns medborgare 1889 huset i Bonngasse från rivning och inrättade 1893 ett museum.

”Föreningen Beethoven-Haus Bonn räknas som det ledande Beethovencentrumet. Den har gjort det till sin uppgift att hålla Beethovens liv, verk och gärning levande. Till kulturinstitutionen hör världens mest betydande Beethovensamling, museet i Beethovens födelsehus med över 100 000 besökare per år, en musikvetenskaplig forskningsavdelning jämte bibliotek och förlag samt kammarmusiksalen.” (www.beethoven.de).

Föreningens förste hedersordförande blev violinisten Joseph Joachim (1831–1907), som 1906 till och med valdes till hedersmedborgare i staden Bonn. Efter 1933 förtegs han av nazisterna på grund av sin judiska härkomst.

MILITÄR. Ännu under kurkölnisk tid var kurfurstens soldater förlagda i staden, vid stadsmuren mellan (den gamla) Sterntor och Rhen: Kasernenstraße påminner fortfarande om det. Efter den franska tiden låg från 1816 ulaner, från 1852 husarer i staden: 7:e husarregementet, även kallat Kungshusarerna, eftersom den preussiske kungen Vilhelm I var regementschef. Fram till 1907 var de förlagda i Sterntorkasernen, kurfurstens tidigare marstall, och i det

tidigare Welschnonnenklostret, därefter i de nya kasernerna vid Rheindorfer Straße. Deras övningsfält låg på sanddynen i Tannenbusch. De ropade ”Lehm op!” till varandra, något de hade hört av tegelbruksarbetarna på vägen dit – heter det.

Mot slutet av 1800-talet blir Bonn garnisonsstad för ett infanteriförband: 2:a bataljonen av 2:a rhenska infanteriregementet nr 28 flyttade 1883 in i den då nybyggda Ermekeilkasernen i Südstadt; den ersattes 1897 av 2:a bataljonen av 9:e rhenska infanteriregementet nr 160, som också stationerades i Ermekeilkasernen; dess exercis- och skjutfält låg först på Venusberg, från 1900 i (Sankt Augustin-)Hangelar. Den mest berömde soldaten i IR 160 var säkert målaren och fältväbelslöjtnanten August Macke, som den 26 september 1914 vid Perthes-lès-Hurlus i Champagne dödades av en fransk kula när han ville dra en sårad kamrat ur skottlinjen.

IDROTT var på 1800-talet huvudsakligen gymnastik; ”Deutsche Turnerschaft” räknade omkring 1862 nästan 1 300 anslutna föreningar. 1908 fanns det i Bonn 30 idrottsföreningar, sedan 1883 även ”Rad- und Rollsport-Verein”, som följdes av ytterligare cykelklubbar. Sedan 1865 finns en roddklubb, sedan 1890 ”Akademischer Ruder-Club Rhenus” (ARC) vid Dahlmannstraße. Fotbollsspelarna möttes i ”Bonner Fußball-Verein” från 1901 och i ”TuRa” från 1904; i BFV utövade man också friidrott. ”Deutsche Jugend-Kraft” (DJK) organiserade friidrottarna i församlingarna.

Simning och bad har blivit ett fritidsnöje först i nyare tid. I litteraturen (t.ex. i Homeros Odysséen) och i historien var förmågan att simma en liten chans att överleva vid skeppsbrott och översvämning. Kring mitten av 1800-talet lärde man sig simma i Rhen. Den första inomhussimhallen, Viktoriabad, öppnade 1906; strax därefter kom den första simföreningen, som i dag heter ”Schwimmsportfreunde Bonn” (SSF). Dagens badlandskap i Bonn är katastrofalt: Kurfürstenbad i Godesberg och Viktoriabad i centrum ska rivas, Melbbad är en ruin, Frankenbad och Beueler Bütt har ett enormt eftersatt investeringsbehov; endast utomhusbaden Ennertbad, Römerbad, ”Friesi” och ”Rüngsi” fungerar fortfarande problemfritt.

TRAFIK. Bonns äldsta trafikled är Rhen. På romarnas tid var floden redan handelsväg men också transportled för Rhenflottan, år 882 även inkörsport för vikingarna eller nordmännen, som ödelade Bonn och andra städer vid Rhen. Även senare hade Rhen militär betydelse. Osynligt färdades på floden eller på de gamla romerska vägarna längs dess stränder också tankar från söder till norr: den kristna tron spreds på så sätt norr om Alperna. Kring mitten av 1800-talet gjorde ett nytt transportmedel sitt intåg i Bonn: järnvägen. 1844 fick Bonn sin första järnvägsstation. Ännu slutade spåret för Bonn–Kölnjärnvägen här; först 1856 förlängdes sträckan till Rolandseck. Sträckan på högra Rhenstranden via Beuel togs i drift av Rheinische Eisenbahngesellschaft först 1871. För den nya bilen byggdes 1931 den första ”korsningsfria motorvägen” mellan Köln och Bonn, i dag A 555. I Köln-Wahn på högra Rhenstranden har Bonn sin ”koeln-bonn-airport”.

Kring sekelskiftet snuddade den lilla staden vid Rhen ännu en gång vid kejserlig glans. Viktoria av Preussen (1866–1929), kejsar Vilhelms II yngre syster, bosatte sig med sin make Adolf av Schaumburg-Lippe (1859–1916) i Bonn; de köpte en klädeshandlares villa vid Rhenstranden, i dag känd som ”Palais Schaumburg”. Elva år efter makens död gifte Viktoria sig med den 35 år yngre ryske bedragaren Alexander Zoubkoff, som utgav sig för att vara adelsman. Han lade beslag på hennes förmögenhet och försvann utomlands. Viktoria dog utblottad. Hon har blivit ihågkommen som namngivare åt Viktoriabad och Viktoriabron.

1900-talet

Under seklets första hälft två världskrig med miljontals döda – i slutet försöket att med ”Förenta nationerna” skapa en plattform för konfliktförebyggande och fredsbevarande.

Efter några internationella kriser och konfrontationer som med nöd och näppe avvärjts störtade första världskriget Europa i olycka. Till skillnad från vad kejsaren påstod i augusti 1914 (”Mitt i freden överfaller oss fienden!”) var det Tysklands politiska och militära ledning som släppte loss kriget och t.ex. marscherade in i Belgien och Frankrike. Tyskarna trodde på kejsare och rike, jublade åt sin monark och ivrade för att ”ordentligt klå upp” fransmännen och engelsmännen.

Omkring 3 000 tyska professorer tog till orda i oktober 1914: ”Vår tro är att hela Europas kultur har sin frälsning i den seger som den tyska ’militarismen’ kommer att tillkämpa sig, det enade, fria tyska folkets manstukt, trohet och offervilja.” Från Bonn undertecknade 116 lärde denna förklaring, 13 från den evangelisk-teologiska, 11 från den katolsk-teologiska, 10 från den juridiska, 22 från den medicinska och 60 från den filosofiska fakulteten, däribland professorerna Albrecht Ritschl (ev.-teol.), Wilhelm Neuss (kat.-teol.), Ernst Landsberg (jur.), Friedrich von Bezold, Paul Clemen, Alexander Koenig, Wilhelm Levison, Alfred Philippson, Moriz Ritter (fil.).

Bonnhistorikerna Ritter, von Bezold, Ulrich Wilcken, Aloys Schulte, Levison, Justus Hashagen och Walter Platzhoff höjde sina röster redan den 1 september. De är övertygade om att Tyskland för ett ”försvarskrig” mot Frankrike (”ofördragsam jakobinism”), Ryssland (”lömsk despotism”) och England (”materiell egoism”). Tyskland däremot kämpar ”för den europeiska kulturens ädlaste värden”.

Så drog man alltså under klingande spel ut i kriget, som till en början knappt märktes i Bonn – om man bortser från förlustlistorna, som snabbt blev allt längre. Ett stort problem blev – ju längre kriget varade – att förse befolkningen med livsmedel: på Hofgartenängen skördades hö åt stadens boskap, i de vidsträckta källarna i universitetets huvudbyggnad lagrade staden potatis under hungervintern 1916/17.

1919 vaknade Bonns invånare upp i en demokrati som stod på skakiga ben. Man var de facto besegrad, armén avväpnad, Rhens vänstra strand ockuperad av fienden. De demokratiska partierna – som SPD eller i Rhenlandet framför allt Zentrum – hade svårt att hävda sig mot de gamla eliterna. ”Breda kretsar av det tyska folket, framför allt borgerskapet och bland dessa i synnerhet professorerna och studenterna, kunde och ville varken finna sig i det militära nederlaget eller i den inrikespolitiska omvälvningen.” (Hübinger). Därför är det inte förvånande att den filosofiska fakulteten vid universitetet i Bonn 1919 ger författaren Thomas Mann (född 1875) hedersdoktorsvärdigheten. Det står klart för alla inblandade att Thomas Mann har vunnit så många vänner och anhängare mindre genom ”Buddenbrooks” (1901) än genom sina nyutgivna ”Betrachtungen eines Unpolitischen” (En opolitisk mans betraktelser), där han uttrycker sin avsky för den – förment – smutsiga politiken och ett bittert civilisationshat. Nazisterna fråntar 1936 Mann ”doktorstiteln” igen, eftersom han i exilen under tiden hade slutit sig till demokraterna.

Efter några få års återhämtning dras Weimardemokratin från 1929 in i den globala ekonomiska krisens malström. Med sin förfelade budgetpolitik störtar rikskansler Brüning hela befolkningen i fattigdom. Partierna på högerkanten, med Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet (NSDAP) och dess ledare Adolf Hitler i spetsen, ser nu sin chans att göra slut på demokratin. Även i Bonn ville nazisterna behärska gatan och utkämpade gatustrider med kommunister och anhängare av det socialdemokratiska Reichsbanner. Vid en sådan skadades SA-mannen Klaus Clemens (född 1908) dödligt av en pistolkula i december 1930 framför den gamla Beethovenhalle. Som gärningsman anklagades kommunisten Jupp Messinger (född 1907) från Beuel, men han frikändes 1931. Efter maktöverlämnandet till Hitler den 30 januari 1933 greps Messinger på nytt i mars och torterades av SS i dess lokaler på Heerstraße 205. Den 12 juli 1933 hittades han död i sin cell i häktet. Messinger var nazisternas andra mordoffer i Bonn: redan den 4 april hade den kommunistiske stadsfullmäktigeledamoten Otto Renois (född 1892) gripits och ”skjutits under flyktförsök”. I båda fallen blev gärningsmännen aldrig identifierade eller dömda.

Vid de sista – redan inte längre helt fria och allmänna – valen till riksdagen fick NSDAP i Bonn magra 31,6 procent, klart mindre än det katolska Zentrumpartiet. Även vid valen till stadsfullmäktige en vecka senare låg NSDAP efter Zentrum:

	05.03.1933 Riksdag	05.03.1933	05.03.1933	12.03.1933 Stadsfullm.	12.03.1933
Bonn	Röster	Riksdag	i riket	Röster	Stadsfullm.
NSDAP	18.277	**31,64 %**	43,90 %	15.518	34,48 %
SPD	6.088	10,54 %	18,30 %	4.445	9,88 %
KPD	6.177	10,69 %	12,30 %	3.208	7,13 %

Z	19.435	**33,64 %**	14,00 %	16.241	36,08 %
övriga	7.797	13,50 %	11,50 %	5.600	12,44 %
	57.774	100,00 %	100,00 %	45.012	100,00 %

Bad Godesberg

	Riksdag	Riksdag	i riket	Stadsfullm.	Stadsfullm.
NSDAP	5.308	**29,93 %**	43,90 %	3.803	31,26 %
SPD	1.907	10,75 %	18,30 %	1.280	10,52 %
KPD	1.678	9,46 %	12,30 %	654	5,38 %
Z	6.175	**34,81 %**	14,00 %	4.862	39,96 %
övriga	2.669	15,05 %	11,50 %	1.567	12,88 %
	17737	100,00 %	100,00 %	12.166	100,00 %

Beuel

	Riksdag	Riksdag	i riket	Stadsfullm.	Stadsfullm.
NSDAP	3.592	**29,97 %**	43,90 %	2.582	25,00 %
SPD	1.580	13,18 %	18,30 %	1.021	9,89 %
KPD	1.696	14,15 %	12,30 %	650	6,29 %
Z	4.346	**36,27 %**	14,00 %	3.353	32,47 %
övriga	770	6,43 %	11,50 %	2.722	26,36 %
	11.984	100,00 %	100,00 %	10.328	100,00 %

Efter 1933 genomlevde Bonns invånare samma ödesår som den tyska befolkningen i stort: avskaffandet av rättsstaten och maktdelningen, undanröjandet av den fria pressen, förtryck och hot mot katolska institutioner och personer (i Rhenlandet särskilt känsligt!), avskaffandet av fackföreningarna, införandet av ledarprincipen i ämbetsverk, företag, skolor, universitet och föreningar och inte minst rättslöshet och till slut förintelse för de judiska medborgarna; majoritetssamhället upplevde under de första åren bl.a. full sysselsättning och upprustningsdriven ekonomisk tillväxt, stigande löner, skydd mot utmätning och utlandssemester med Deutsche Arbeitsfront (DAF). Om man ser på valresultaten från 1933 fanns det nog en del Bonnbor som var mycket tillfreds med allt detta. (Aly)

På morgonen den 10 november 1938 sattes synagogorna vid Rhenstranden i Bonn, i Poppelsdorf, Bad Godesberg, Mehlem och Beuel i brand, synliga tecken på nazisternas förintelsevilja. Talrika män fördes – om än bara tillfälligt – till koncentrationsläger. Den sociala skiktningen bland Bonns judiska invånare (1933 för Gamla Bonn: 1 270) var bred: vid sidan av professorerna och fabrikörerna fanns i norra Bonn också hantverkare och handlare, mestadels av östjudisk härkomst – t.ex. möbelsnickaren Simon Sajonz och hans familj –, som också hade en egen bönesal ovanför snickeriet Grünfaß & Zelasny: synagogförsamlingen i Bonn, som tillät orgelspel i gudstjänsten, var för liberal för dem.

före 1933	**Judiska**	**småföretag i Nordstadt**	
Daniel	Nathan	Bornheimer Straße 12	Bilverkstad
Apfel	Sigismund	Bornheimer Straße 5	Livsmedelsaffär
Wolff	Karl	Breite Straße 26	Klädeshandel
Plawin	Isaak	Breite Straße 35	Bokhandel
Satorsky	Samuel	Gudenaugasse/ Kölnstr.	Urmakare
Biglayser	Wolf	Hundsgasse	Skrädderi
Karpel	Arthur	Hundsgasse	Sybehörsaffär
Marx	Jacob	Im Krausfeld 12	Metall- och skrothandel
Treidel	Julius	Kölnstraße 185	Spannmåls- o. kvarnprodukter
Arensberg	Bernhard	Kölnstraße 97	Slakteri
Mayer	Hugo	Nordstraße 50	Ättikshandel
Grünfaß & Zelasny		Rheindorfer Str. 15	Snickeri
Blaimann	Jakob	Rheindorfer Str. 48a/ Nordstraße	Snickeri
Dornbusch	Simon	Viktoriastraße 26	Korkfabrik
Kahn	Robert	Weiherstraße 16	Metall- och kolhandel
Sajonz	Simon	Wolfstr.15	Snickeri

i Beuel

Goldreich	Max		Möbelaffär
Herz	Alfred		Grosshandlare
Levy	Samuel		Slaktare, boskapshandlare
Weis	Max		Dr. med.
Freudenthal	Kurt	Combahnstr.	Köpman
Herz	Moses	Combahnstr.	Metallfabrik
Kaufmann	Simon	Kaiserstr.	Råvaror
Aron	Leopold	Kirchstr.	Slakteri
Schubach	Moritz	Marienstr.	Slakteri
Heumann	Philipp	Rheinaustr.	Slakteri
Frank	Karl	Wilhelmstr.	Fjäderfä- o. pälshandlare
Herz	Alexander	Wilhelmstr.	Slakteri
Hirsch	Julius	Wilhelmstr.	Handlare
Kaufmann	Ludwig	Wilhelmstr.	Köpman

i Godesberg

Weil	Wilhelm	Bahnhofstr.	Skoaffär
Kahn	Albert	Bonner Str.	Spannmål o. foder
Frenkel	Raphael	Burgstr.	Boskapshandlare
Jülich	Otto	Burgstr.	Slakteri
Rosenberg	Jakob + Heinrich	Burgstr.	Skomakeri
Daniel	Josef + Robert	Friesdorfer Str.	Slakteri
Levy	Josef	Meckenheimer Str.	Slaktare
Hermann	Julius	Mühlenstr.	Slaktare
Wolff	Artur	Viktoriastr.	Hushålls- o. köksartiklar

1941 deporterades de första judiska kvinnorna och männen ”österut” eller tvångsinternerades först i det tidigare klostret i Endenich på Kapellenstraße.

> ”I nästan ett år måste de internerade leva tillsammans på minsta tänkbara utrymme. Sammanlagt inhystes fram till deportationen 479 män, kvinnor och barn från Bonn med omnejd på Kapellenstraße. De flesta ålades tvångsarbete, medan de som inte var arbetsföra tog på sig uppgifter i lägret.” (KuLaDig)

En del judiska människor undandrog sig inspärrningen i uppsamlingslägret eller deportationen genom att begå självmord. Matematikprofessorn Felix Hausdorff (född 1868), hans hustru Charlotte och hans svägerska Edith Pappenheim tog sina liv den 26 januari 1942 i sin sista bostad på Gluckstraße med en överdos veronal. I sitt avskedsbrev till en advokat som var hans vän skrev Hausdorff ner sina dystra föraningar:

> ”även Endenich
>
> är kanske ännu inte slutet!” [ordlek på tyska: Endenich – Ende nich, ”inte slutet”]

Av de 479 judiska kvinnor och män som inhystes i Endenich överlevde 13 nazitiden. Flera hundra judar från dagens Bonn dog i ålderdoms- eller skyltfönstergettot Theresienstadt eller mördades på olika platser i Polen eller Vitryssland.

> ”Värnlösa offer för det nationalsocialistiska skräckväldet var också omkring 10 000 utländska tvångsarbetare, män och kvinnor, som under kriget arbetade i Bonns fabriker, i talrika mindre hantverksföretag, i offentliga inrättningar, i borgerliga hushåll och på bondgårdar.” (van Rey).

Jutespinneriet i Beuel sysselsatte nästan 1 000 kvinnliga tvångsarbetare, Ringsdorff-Werke 220, Tenten 360, Soennecken 160 personer. Till detta kommer krigsfångarna i stamlägret (”Stalag VI G”) på Hardtberg, sammanlagt omkring 53 000 krigsfångar, varav 21 000 sovjetryska, som antingen bodde i lägret eller i de underställda arbetskommandona. På kyrkogården i Duisdorf är 140 ryska fångar begravda. 1941 hängde Gestapo tre polacker i Limperich, eftersom de påstods ha haft sexuellt umgänge med tyska kvinnor.

Från 1940 till 1945 dödade nazisterna hundratusentals människor för att de var sjuka eller funktionshindrade. Med ”lagen om förhindrande av ärftligt sjuk avkomma” från 1933 hade ”arvshälsodomstolarna” redan på 1930-talet låtit tvångssterilisera dessa människor; ”Provinzial-Heil- und Pflegeanstalt” (provinsens vård- och omsorgsanstalt) i Bonn hade flitigt gått domstolarna till handa.

De tyska anstalterna, även sjukhus och ålderdomshem, måste rapportera sina intagna eller patienter till ”eutanasi”-centralen på Tiergartenstraße 4 i Berlin (”T4”) på ”rapportformulär 1”. Förutom rena personuppgifter efterfrågades t.ex. också om de får ”regelbundet besök och av vem”, om de är sängliggande eller oroliga, vad de presterar vid eventuell sysselsättning. Till sist fyllde en läkare i ett inramat tomt fält antingen med ett + för att döda eller ett – för att inte döda.

”Hundratals patienter från Bonn skickas [från 1941] till dödsanstalter och dör där, eftersom de av de nazistiska ansvariga dömts som så kallade ’barlastexistenser’ och ’rasonda’. De ansvariga läkarna vid anstalten i Bonn stöder aktivt ’eutanasi’-aktionen.” (LVR)

> ANGIVERI. Karlrobert Kreiten (född 1916 i Bonn) är en lovande pianist, elev till Claudio Arrau, ger sina första konserter vid 16 års ålder och flyttar 1937 till Berlin, där han skaffar sig ett rykte som tolkare av Beethoven och modernismen. I privat krets yttrar han sig 1943 negativt om nationalsocialismen och anser att kriget är förlorat. Han blir angiven av någon i kretsen, dömd av folkdomstolen och avrättad den 7 september 1943 i Plötzensee.

I slutet av 1944 kommer kriget till det hittills förskonade Bonn: för första gången den 18 oktober 1944 fäller brittiska bombplan brand- och andra bomber över gamla stan; 300 människor dör. I december, januari och februari följer ytterligare bombangrepp, även mot Beuel och Bad Godesberg. Den 8 mars 1945 är kriget slut för Bonn.

I Gamla Bonn omkom 5 382 människor – civila och soldater – genom kriget.

Efter 1945

Ofta bespottat som ”förbundsbyn” var Bonn från 1949 till 1991 huvudstad i den unga Förbundsrepubliken Tyskland – västorienterad, korta avstånd, informell. Och efter 1991 ett andra liv som ”Förenta nationernas” stad.

Redan i maj 1945 kunde Beethoven-Haus med hjälp av den amerikanska armén föra tillbaka sina tidigt evakuerade samlingar av skrifter och material till Bonn.

Fram till 1960-talet var man i Tyskland, så även i Bonn, överallt sysselsatt med återuppbyggnaden. De förstörda byggnaderna måste byggas upp igen, försörjningen med livsmedel och bränsle måste återställas, omsorgen om de efterlevande måste organiseras. Rhenbron, som förstördes 1945, byggdes upp igen 1949; universitetet krävde av sina studenter stenar till återuppbyggnaden eller briketter till uppvärmningen. I februari 1949 fanns det åter ett Rosenmontagståg i Bonn, i maj åter en Beethovenfestival, snart också åter en Corpus Christi-procession. Contra-Kreis-Theater, Bonns äldsta privatteater, öppnade den 20 maj 1950 i en källare vid Bornheimer Straße med Shakespeares ”Hamlet”.

Uppgörelsen med de nazistiska förövarna sköttes till en början av segrarmakterna, med stort engagemang av USA, mer pragmatiskt av Storbritannien. ”Vergangenheitsbewältigung” (bearbetning av det förflutna) tog sig på tysk sida bland andra an av bokhandelslärlingen från Köln, Wehrmachtsoldaten och nobelpristagaren Heinrich Böll: först i ”Biljard halv tio” (1959); ”En clowns ansikte” (1963) förlägger han till Bonn, liksom senare ”Kvinnor framför flodlandskap”

(1985). En minnesplats för de människor som förföljdes och mördades av nazisterna inrättades först av ”Verein an der Synagoge”, som grundades 1984 av kyrkor och organisationer och var inrymd i ett privathus i Bad Godesberg; sedan 2021 drivs minnesplatsen av staden, och snart ska minnesplatsen och NS-dokumentationscentret flytta in i ekonomibyggnaderna i det tidigare klostret i Endenich. Sedan 2002 har sammanlagt 507 snubbelstenar lagts ut inom Bonns stadsområde. Tre kvinnor från Bonn har 2005 och 2009 utmärkts och hedrats av minnesplatsen Yad Vashem i Jerusalem som ”Rättfärdig bland folken”, eftersom de gömde flera judiska människor för nazisterna och därmed räddade deras liv: Frieda Mager (1912–1994) i Bonngasse, Sibylla Cronenberg (1870–1951) i Bonner Talweg och Katharina Bayerwaltes (1914–2011) i Argelanderstraße.[10] Inte heller Marie Kahle (1893–1948) får glömmas: hustrun till professorn i orientaliska språk Paul Kahle (1875–1964) stod tidigt i opposition mot nazistyret. Den 31 januari 1933, en dag efter maktöverlämnandet till Hitler, stod hon med sin son Hans (1920–2003) framför General-Anzeigers anslagstavlor och läste tillsammans med de kringstående tidningsnotiserna om regeringen Hitler/Hugenberg, såg fotona med Hitler, Göring, Papen och Hugenberg och sade högt till de kringstående: ”Det betyder krig!” För det skördade hon ovänliga huvudskakningar. Fem år senare upplevde hon och hennes familj allvarligare och farligare reaktioner, när hon på kvällen under pogromnatten – som olämpligt nog kallades ”kristallnatten” – tillsammans med sin son Wilhelm (1919–1993) hjälpte den judiska grannen Emilie Goldstein att städa upp i hennes sönderslagna och vandaliserade affär på Kaiserstraße 22. Dagar senare hetsade ”Westdeutscher Beobachter” mot familjen Kahle, anonyma hot följde, sönerna kastades sten på framför huset på Kaiserstraße 61, maken tvångspensionerades, sonen tvångsavregistrerades från universitetet. I sista minuten kunde familjen Kahle fly till England, där Paul Kahle tack vare sina goda akademiska kontakter kunde fortsätta arbeta och trygga familjens försörjning. Tre söner internerades dock av britterna 1940 i tio månader – de var ju tyskar, dvs. ”*enemy aliens*”. En rehabilitering av far och son Kahle från universitetets sida skedde på 1960-talet bara motvilligt och halvhjärtat och slutgiltigt först 1987.

> MUSEER. Ett museum, dvs. en samling och utställning av beaktansvärda eller märkliga föremål, fanns redan under de senare kurfurstarna, oftast ett tillfälligt hopplock av kuriosa ting. Mycket av det såldes eller auktionerades ut ämbetsvägen efter 1761 för att betala skulderna efter den avlidne kurfursten Clemens August. Antika skulpturer – eller snarare gipsavgjutningar av dem – förvaras och ställs ut sedan 1819 i Akademisches Kunstmuseum, först i det tidigare slottets lokaler, från 1884 i den tidigare anatomibyggnaden i Hofgarten. Det var mestadels arkeologiska fynd som ställdes ut eller publicerades i ”Museum vaterländischer Alterthümer” (grundat 1820) eller av ”Verein von Alterthumsfreunden im Rheinland” (sedan 1841). Först 1876, med inrättandet av provinsmuseet (i dag LVR-Landesmuseum Bonn), samlades de spridda och delvis försummade bestånden och samlingarna under ett tak; en

byggnad uppfördes vid Colmantstraße och invigdes 1893: indelad i romersk tid, förhistoria, frankisk tid, medeltida och nyare konst.

Det kommunala konstmuseet, sedan 1992 vid Helmut-Kohl-Allee, har sitt ursprung i professor Oberniers privata samling och omfattar den moderna bildkonsten. Verken av August Macke och Max Ernst utgjorde grunden för museet, som sedan 1949 förvärvar verk av samtida konstnärer. Alldeles intill visar Bundeskunsthalle växlande utställningar.

Åt de zoologiska studierna helgat (”studiis zoologicis sacrum”) är Museum Koenig vid Adenauerallee, uppfört 1912–1914 av Alexander Koenig för arvet efter fadern Leopold Koenig (1821–1903), som hade förvärvat sin förmögenhet som sockerfabrikör i Ryssland. Alexander Koenig var naturforskare; hans samling är i dag specialiserad på nu levande ryggradsdjur och leddjur. Museet var 1948/49 mötesplats för Parlamentariska rådet, som där den 23.05.1949 kungjorde grundlagen.

1949 blev Bonn provisorisk huvudstad i den nya ”Förbundsrepubliken Tyskland”. Staden vid Rhen segrade – med stöd av SPD, FDP och CDU – över Düsseldorf, Köln eller Frankfurt – det fyrdelade Berlin var inte ens aktuellt. För Konrad Adenauer, ordförande i Parlamentariska rådet, som skulle utarbeta en ”grundlag”, var det klart att dess sammankallande till Bonn innebar ett förhandsbeslut om huvudstaden. Under den följande tiden gycklade utomstående gärna och mycket om den ”lilla staden i Tyskland” (bl.a. John le Carré, Rudolf Walter Leonhardt, Günter Grass); andra prisade däremot den informella och förtroliga närheten mellan politik, kultur och press vid den underbara Rhen, de korta vägarna till debatter, teater, musik och natur; Bonns invånare upplevde i sin stad en ”politik inpå knutarna”. Och från 1963 flimrade varje fredagskväll ARD-televisionens ”Bericht aus Bonn” in i de tyska vardagsrummen.

I samband med den kommunala områdesreformen i NRW 1969 slås kommunerna Bonn, Bad Godesberg och Beuel samman till en ny kretsfri stad Bonn. Därtill kommer med Buschdorf, Duisdorf, Ippendorf, Lengsdorf, Lessenich och Röttgen sex kommuner ur Amt Duisdorf, ur Siegkreis kommunerna Oberkassel och Holzlar samt orten Hoholz i kommunen Stieldorf.[II] Landkreis Bonn upplöses; kommunerna på vänstra Rhenstranden förs till Rhein-Sieg-Kreis.

Efter Förbundsrepublikens östfördrag från 1970 övergav man allmänt föreställningen att Bonn bara var ett provisorium; CDU byggde sitt högkvarter vid förbundsväg 9; stora infrastrukturprojekt som tunnelbanan fick stöd av förbundsstaten; ministerier byggde höghus vid B 9 (Kreuzbauten). Bara SPD höll envist fast vid det provisoriska och kallade sitt högkvarter i trä vid B 9 fram till 1975 för vad det var: ”Baracken”.

Till Bonns funktion som huvudstad hörde också statsbesök och demonstrationer. Raden av statsbesök i den nya Förbundsrepubliken inleddes av den etiopiske kejsaren Haile Selassie 1954; honom följde bl.a. 1955 shahen Reza Pahlavi och shahbanu Soraya av Persien, 1960 kung Bhumibol och drottning Sirikit av Thailand, 1962 Charles de Gaulle (F), 1963 John F. Kennedy

(USA), 1965 drottning Elizabeth II och prins Philip (UK), 1967 shah Pahlavi och shahbanu Farah Diba, 1971 kejsar Hirohito (Japan) och 1973 Leonid Brezjnev (Sovjetunionen). Förutom de vanliga gatuavspärrningarna minns Bonnborna än i dag männen i den vitklädda motorcykeleskorten, som gav de höga gästernas bilkortege eskort och kallades ”de vita mössen”; av dem grundades 1951 karnevalssällskapet ”Wiesse Müüs e.V. Bonn”.

Polisen var – oftast i bakgrunden – inblandad när det åter igen demonstrerades i förbundshuvudstaden; studenternas protester riktades mot shahens besök (1967), Springerpressen och undantagstillståndslagarna (1968), Vietnamkriget (1973) – för att bara nämna några. 1981 till 1983 demonstrerade hundratusentals på Hofgartenängen mot Natos dubbelbeslut och den (atomära) upprustningen. Efter 1991 blev det lugnt i Bonn; bara sporadiskt måste Hofgartenängen tas i anspråk: 15 000 demonstrerade 2019 för klimatet, några tusen 2026 mot kriget i Syrien. 2025 samlades mer än 10 000 människor till en ”manifestation för demokrati, mänskliga rättigheter och mångfald”.

BONN PÅ HÖGRA RHENSTRANDEN. 1969 inkorporerades orterna på Rhens högra strand – från Schwarzrheindorf till Oberkassel – i Bonn. Av Bonnborna har denna sida av Rhen sedan urminnes tider hånats som ”schäl sick” (ungefär: den dåliga eller fel sida), medan Beuelborna själva med rätta stolt kallar sig ”Bonns solsida”. Utmärkande för orterna var dels deras lantliga karaktär, som t.ex. i Vilich, Pützchen eller Holzlar, dels deras industrianläggningar i Beuel och Oberkassel. I århundraden skötte Beuelborna färjetrafiken med en linfärja mellan Rhens båda stränder. Det blev gräl vid bygget av den första fasta bron över Rhen 1898; eftersom Beuelborna inte var överens med den planerade platsen, deltog de – till en början – inte i byggkostnaderna. Bonnborna besvarade denna vägran med stenfiguren Brückenmännchen, som på Bonnsidan visar Beuelborna sin nakna bak. Trots detta lät de (förmögna) Bonnborna Beuels tvätterskor tvätta sin tvätt. De rena lakanen lades ut av dem på Rhenängarna i Beuel för att torka och blekas. De självmedvetna tvätterskorna grundade 1826 med Weiberfastnacht och tvätterskeprinsessan sin egen karnevalstradition.

Valen till stadsfullmäktige vann CDU fram till 1979 varje gång med egen majoritet; första gången 1984 sjönk dess andel under 50 %, så att partiet måste ingå en koalition. Men 1989 kunde SPD tillsammans med Bündnis 90/Die Grünen åstadkomma ett maktskifte. Från 2020 till 2025 styrde Katja Dörner (De gröna) med en majoritet av gröna, SPD, Die Linke och Volt. Den nye överborgmästaren Guido Déus (CDU) har slutit en samarbetsöverenskommelse med SPD och FDP.

Det var en chock för Bonns invånare när förbundsdagen den 20 juni 1991 beslöt att flytta huvudstaden till Berlin. Bonn–Berlin-lagen från 1994 mildrade något skräckvisionen om en framtid av tomhet och mörker vid Rhen. Regeringen skulle delas mellan Berlin och ”förbundsstaden Bonn”, som den nu kallas. Och det tidigare postministeriet omvandlades till

aktiebolag och delades upp i Deutsche Post, Postbank och Telekom. De har stannat kvar i Bonn som viktiga DAX-företag. Olika federala myndigheter flyttades som kompensation till Bonn, bl.a. Kartellamt (konkurrensmyndigheten).

Bonn blir internationellt: säte för FN-organ. Väckte inrättandet av ökensekretariatet UNCCD 1999 ännu hån och spott utanför Bonn, så tystnade belackarna när allt fler av Förenta nationernas (FN) organ flyttade till Bonn.

> ”27 FN-organisationer med omkring 1 200 anställda, förbundsministerier och federala myndigheter, omkring 150 icke-statliga organisationer, vetenskapliga institutioner, Deutsche Welle och de globala aktörer inom näringslivet som finns här präglar den internationella orten. De FN-organisationer som verkar i Bonn anordnar varje år internationella konferenser om sina ämnen här. Med Förenta nationernas klimatkonferens (COP 23) i november 2017 hamnade Bonn ännu en gång i blickpunkten som internationell konferensort. […] Den yttre symbolen för denna utveckling är det växande FN-campuset i Bonn i hjärtat av det tidigare regeringskvarteret, som ger plats åt Förenta nationernas omkring 1 200 anställda i Bonn.” (Staden Bonn)

Genom regeringens flytt till Berlin har visserligen tusentals arbetstillfällen försvunnit från Bonn, men betydligt fler har tillkommit: 1991 fanns det omkring 134 000 socialförsäkringspliktiga arbetstillfällen, 2024 var de över 194 000, en ökning med 44 procent.

> ”Som tillväxtmotor har [2024] återigen tjänstesektorn visat sig, med en ökning på 2 390 socialförsäkringspliktigt anställda. I synnerhet framtidsbranscherna fria vetenskapliga och tekniska tjänster (+1 627 anställda), IT-branschen (+964) samt hälso- och sjukvården (+770) har bidragit mest till sysselsättningsökningen.” (Staden Bonn).

En tillväxtfaktor som inte får underskattas är universitetet: 31 300 studenter, varav 5 300 internationella studenter från 130 länder, räknar universitetet, som sedan januari 2026 har åtta excellenskluster och därmed en ledande ställning bland de tyska universiteten.

Bonn har enligt Destatis (2024) 323 300 invånare med ett positivt flyttningsnetto. Ett privat hushålls disponibla inkomst 2021 uppgår till 24 600 euro, vilket är plats 204 av 396 i NRW. Bruttonationalprodukten (BNP) låg 2023 på 84 138 euro (i NRW 46 851 euro). 2025 föddes 6 315 barn i Bonn – med fortsatt sjunkande tendens; 5 125 människor dog 2024. Medelåldern ligger (2024) med 42,5 år klart under delstatsgenomsnittet på 44,5 år. Bilstätheten i Bonn är 2025 543 fordon per 1 000 invånare, i Köln 490, i hela landet 590.

Bristen på bostäder till rimliga priser och olösta trafikproblem förmörkar i dag bilden av den växande staden. Lösningar förväntas från förbundspolitiken (bostäder) och den kommunala trafikpolitiken. Sedan en kort tid tillbaka orsakar avstängningen av Nordbrücke ett ständigt trafikkaos i Bonn med omnejd.

Bönnsch, Bonnbornas språk

Bonns invånare – på båda sidor om Rhen – talar Bönnsch när de faller in i dialekten. Liksom grannspråket Kölsch, från vilket det dock finns hörbara skillnader, hör Bönnsch till den ripuariska språkfamiljen, som i sin tur är en del av mellanfrankiskan. Under medeltiden var Kölsch/Bönnsch det allmänna stadsspråket; först i slutet av 1500-talet slår nyhögtyskan igenom i skrift och tal och tränger undan dialekten till den privata sfären. Några exempel[12]:

Appeltaat	äppelkaka
Botterram	smörgås
bütze	pussas under karnevalen
Chresdach	jul
Dressfleech	spyfluga
fussisch	rödhårig
dä hillije Mann	S:t Nikolaus
Kniesbüggel	snåljåp
kriesche	gråta
luur ens!	titta!
Malörchen	oväntad graviditet
müffele	frossa
Pluute	textilier
Prommetaat	plommonkaka
spack	knapp, trång
Stippeföttche	Stadssoldaternas dans
uselich	ogemytlig, obehaglig
us de lameng	(på fri hand) obekymrat, ungefär
Zinte Mätes	S:t Martin

En som bevisligen talade Bönnsch förr i tiden var Ludwig van Beethoven, som 1792 flyttade till Wien. Under de följande åren kom gång på gång vänner från Bonn till Wien, dels på besök, dels

för att arbeta där. Så t.ex. läkaren och ungdomsvännen Franz Gerhard Wegeler eller den unge Peter Josef Lenné (1789–1866): ”Dig förstår jag, du talar bönnsch. Du måste alltid vara min gäst på söndagarna”, ska han 1812 ha sagt till den unge mannen, sedermera generalträdgårdsdirektör för de kungligt preussiska trädgårdarna.

KYRKOGÅRDAR. Bonnbornas sista viloplatser är spridda över hela stadsområdet. Romarna begravde sina döda främst längs utfartsvägarna, vid förbundsväg 9 och vid Reuterstraße. Under medeltiden ville människorna begravas så nära kyrkorna som möjligt, varför man också talar om ”kyrkogårdar”, som den vid S:t Remigius, tydligt synlig på Merians karta. Under upplysningens tidevarv anade människorna att det vore sundare att jorda de döda utanför bebyggelsen. Kurfurste Joseph Clemens lät 1715 anlägga en ny begravningsplats utanför staden vid vägen till Bornheim. Judarna förbjöds då principiellt att begrava sina döda på Bonns område: de måste föra sina döda till Rhens högra strand, till Schwarzrheindorf – vilket på vintern vid islossning var ett farligt företag. Först 1872 fick de tillstånd att anlägga begravningsplatsen vid Römerstraße. I dag har staden Bonn 40 begravningsplatser, däribland den historiska evangeliska kyrkogården från 1600-talet i Bonn-Holzlar. Den äldsta graven inom dagens Bonn var människornas från Oberkassel – se ovan; här sluts cirkeln.

Tidslinje

	År	Händelse	
ca	12 000 v. Chr.	människorna från Oberkassel	
ca	4.080 v. Chr.	bosättning på Venusberg	
	17	romerskt militärläger (Gechter)	
	69	»castra Bonnensia«	hos Tacitus, Hist.
	288	påstått Cassius och Florentius	
	295	Slutet för 1:a Minervas legion i Bonn	
	691	en ”basilika” i Bonn	
	795	första omnämnandet av Dietkirche	
	799	Lengsdorf	nämns första gången
	799	Messdorf	nämns första gången
	801	Godesberg	nämns första gången
	804	Buschdorf	nämns första gången
	804	Dottendorf	nämns första gången
	804	Duisdorf	nämns första gången
	804	Endenich	nämns första gången
	804	Mehlem	nämns första gången
	804	Poppelsdorf	nämns första gången
	804	Ramersdorf	nämns första gången

	804	Rüngsdorf	nämns första gången
	804	St. Martin	nämns första gången
	819	Friesdorf	nämns första gången
	843	Kessenich	nämns första gången
	872	Medinghoven	nämns första gången
	872	Plittersdorf	nämns första gången
	882	normanderna bränner Bonn	
	887	Lessenich	nämns första gången
	888	Muffendorf	nämns första gången
	892	Lannesdorf	nämns första gången
	892	normanderna i Bonn för andra gången	
	921	Bonnfördraget	
	978	Vilichstiftet grundas	
före	1015	Henrik II ger gåvor till klostret Dietkirchen	
	1096	första judar i Bonn omnämnda	
från	1153	bygget av Münsterkirche	
	1166	gravarna öppnas (Cassius & Florentius)	
	1244	stadsrättigheter av ärkebiskop Konrad von Hochstaden	
från	1577	kurfurste Gebhard von Truchsess	
	1583 ff.	Truchsesska kriget	
	1583	förstörelsen av Godesburg	
från	1583	kf. Ernst av Bayern	
från	1597	residensstad	
från	1612	kf. Ferdinand av Bayern	
från	1650	kf. Max Heinrich av Bayern	
från	1688	kf. Joseph Clemens av Bayern	
från	1697	bygget av slottet	
från	1723	kf. Clemens August av Bayern	
	1761	slottet fullbordas	
från	1761	kf. Max Friedrich von Königsegg-R.	
	1770	Ludwig van Beethoven föds	
	1777	Maxische Akademie grundas	
	1777	brand i slottet	
från	1784	kf. Max Franz av Österrike †1801	
	1784	tusenårsöversvämning	
	1786	det första universitetet i Bonn startar	
	1794	kf. Max Franz flykt från Bonn	
	1794	fransmännen marscherar in i Bonn	
	1814	fransmännen lämnar Bonn	
	1815	Bonn tillfaller Preussen	

	1818	universitetet i Bonn grundas på nytt	
	1825	det första ångfartyget vid Bonn	
	1827	Beethovens död	
	1828	firman Henry & Cohen	
	1840	firman Mehlem	
	1844	järnvägsstation	
	1845	Beethovenmonumentet invigs	
	1845	första Beethovenfestivalen	
	1848	Kinkel in Bonn	
	1866	fanfabriken	
	1875	firman Soennecken	
	1882	firman Klais	
från	1889	föreningen Beethoven-Haus	
	1891	firman Zuntz	
	1901	firman Tietz	
	1913	rhenländska expressionister	
	1914	Macke stupar vid västfronten	
	1938	novemberpogromen, synagogorna brinner	
	1941	lägret i Endenich	
	1943	Kreiten avrättas	
	1944	första flyganfallet mot Bonn (18 oktober)	
	1945	krigsslut i Bonn (8 mars)	
	1949	Bonn blir provisorisk förbundshuvudstad	
	1969	kommunal områdesreform i NRW	
	1975	tunnelbana till Godesberg	
	1991	Berlinbeslutet	
	1994	första FN-sekretariatet	
	2020	första överborgmästaren från De gröna	till 2025

Vidare läsning

Aly, G. (2025). *Wie konnte das geschehen? Deutschland 1933 bis 1945, 8:e uppl.* Frankfurt/Main: S.Fischer.

Ammermüller/Klein. (2018). *Schönes Bad Godesberg.* (Verein für Heimatpflege und Heimatgeschichte, red.) Bonn: Forster Media.

Bothien, H.-P. (2005). *Das braune Bonn. Personen und Ereignisse (1925-1939).* u.o.: Klartext.

Braubach, M. (1972). *Wilhelm von Fürstenberg (1629-1704) und die französische Politik im Zeitalter Ludwigs XIV.* Bonn: Röhrscheid.

Briefe eines Reisenden an seinen Freund. Ueber den Aufenthalt beim Godesberger Gesundheitsbrunnen. (1793). Godesberg.

Chronik der Stadt Bonn. (utan datum). Hämtad den 14. jan. 2026 från https://www.bonn.de/themen-entdecken/bildung-lernen/chronik-stadt-bonn.php

Claßen et al. (red.). (2021). *Roms fliessende Grenzen. Archäologische Landesausstellung NRW*. Köln.

Ennen, E. (1989). Die kurkölnische Haupt- und Residenzstadt in einem Jahrhundert der friedlichen und glanzvollen Entwicklung. In D. Höroldt (red.), *Bonn als kurkölnische Haupt- und Residenzstadt 1597-1794* (s. 205 ff). Bonn: Dümmler.

Ennen, E. (1989). Die kurkölnische Residenz Bonn und ihr Umland in einem Jahrhundert der Kriege. In D. Höroldt (red.), *Bonn als kurkölnische Haupt- und Residenzstadt 1597-1794* (s. 15 ff). Bonn: Dümmler.

Flörken, N. (red.). (2015). Die Belagerung und Zerstörung Bonns 1689. Ein Lesebuch. Köln: Universitäts- und Stadtbibliothek. Hämtad från http://kups.ub.uni-koeln.de/6292/

Flörken, N. (red.). (2022). *Aus dem Nachlass des Kurfürsten Clemens August. Gemälde, Diamanten, Porzellan & Uhren*. Norderstedt: Books on Demand.

Gechter, M. (2001). Das römische Bonn - ein historischer Überblick. In M. van Rey (red.), *Geschichte der Stadt Bonn, band 1* (s. 35 ff). Bonn.

Hauptmann, F. (1901). *Das Innere des Bonner Schlosses zur Zeit Clemens Augusts*. Bonn.

Heckes, P. (2014). *Muffendorf. Geschichte und Geschichten von der Steinzeit bis heute*. Bonn.

Hübinger, P. E. (1974). *Thomas Mann, die Universität Bonn und die Zeitgeschichte*. München/Wien: Oldenbourg.

Joachim, H.-E. (2020). Die befestigte jüngerlatènezeitliche Hofanlage in Bonn-Muffendorf. *Bonner Jahrbücher, 220*, s. 37 ff.

Kahle, M. (2003). *Was hätten Sie getan? Die Flucht der Familie Kahle aus Nazi-Deutschland [1941], 2:e uppl*. (Hans Kahle/W.Bleek, red.) Bonn: Bouvier.

Kahle, P. (2003). *Die Universität Bonn vor und während der Nazi-Zeit (1923-1939) [1945], 2:e uppl*. (Hans Kahle/W.Bleek, red.) Bonn: Bouvier.

KuLaDig (red.). (utan datum). Gestapo-Internierungslager im früheren Kloster Endenich. Hämtad den 17. jan. 2026 från https://www.kuladig.de/Objektansicht/KLD-354230

Kurz, G. (2019). *Bundesstadt Bonn. Sehenswürdigkeiten und Einblicke. Attractions and Insights*. Bonn: Brandt.

LVR Landesmuseum Bonn (red.). (2014). *Eiszeitjäger. Leben im Paradies. Europa vor 15000 Jahren*. Mainz.

Maurer/Maurer. (1987). *200 Jahre Lese- und Erholungs-Gesellschaft Bonn. 1787-1987*. (Lese- und Erholungs-Gesellschaft, red.) Bonn.

Müssemeier, U. (2004). *Die merowingerzeitlichen Funde aus der Stadt Bonn und ihrem Umland, phil.Diss*. Bonn.

Niesen, J. (2019). *Bönnsche Geschichte und Geschichten*. Bonn: BonnBuchVerlag.

Niessen, J. (1956). *Geschichte der Stadt Bonn* (band 1). Bonn: Dümmler.

Stadt Bonn (red.). (1989). *Historische Meile. 2000 Jahre Bonn. Etappen der Stadtgeschichte*. Bonn: Rheinland.

van Rey, M. (2001). *Bonner Stadtgeschichte kurzgefasst. Von der Vorgeschichte bis zur Gegenwart*. Bonn: Bouvier.

Weisrock, K. (6. März 2012). *Wilhelm Holzamer (28. 3. 1870 – 28.8.1907) – Schriftsteller*. Hämtad den 18. oktober 2026 från www.regionalgeschichte.net: https://www.regionalgeschichte.net/fileadmin/Rheinhessenportal/Teilnehmer/weisrock/Holzamer_Biographie_K_Weisrock.pdf

Bokhandlar i Bonn

	Namn	webbplats	0228/
Bad Godesberg	Parkbuchhandlung	www.parkbuchhandlung.de	352191

Beuel	Bücher-Bartz	https://buecherbartz.buchhandlung.de	476006
Hardtberg	Goethe-Hafis	https://goethehafis.buchkatalog.de	9250323
Kessenich	Buchhandlung Jost	www.buchhandlung-jost.de	232868
Tannenbusch	Am Paulusplatz	https://unserebuchhandlung.de	669816
Centrum	Altstadt-Buchhandlung	www.altstadtbuchhandlung-bonn.de	636750
Centrum	Böttger	https://buchhandlung-boettger.de	3502719
Centrum	Buchladen 46	www.buchladen46.de	223608
Centrum	Thalia	www.thalia.de/buchhandlung/5471	1849780

Historiska föreningar i Bonn

1. Bonner Geschichtswerkstatt
2. Bonner Heimat- und Geschichtsverein
3. Cassius Forum Bonn e.V. – Forum für religiöse Kunst und Begegnung
4. Denkmal und Geschichtsverein Bonn rechtsrheinisch e. V.
5. Förderverein Poppelsdorfer Geschichte
6. Förderverein Stadtmuseum
7. Gedenkstätte Bonn
8. Heimat- und Geschichtsverein Beuel am Rhein e.V.
9. Heimat- und Verschönerungsverein Lengsdorf e.V.
10. Heimatverein Oberkassel
11. Lenné-Gesellschaft Bonn e.V.
12. Potsdam-Club e.V.
13. Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Landschaftsschutz, Regionalverband Bonn/Rhein-Sieg/Ahr
14. Rheinisches Tagebuch
15. Stadtmuseum
16. UNESCO-Club, Arbeitskreis Stadt- und Kulturlandschaften
17. Verein Beethoven-Haus, Archiv
18. Verein für Heimatpflege und Heimatgeschichte Bad Godesberg e.V.
19. Verein Holzlarer Mühle
20. Westdeutsche Gesellschaft für Familienkunde e.V., Bezirksgruppe Bonn (Stadt Bonn)

Register

A

Abshoven 14
Acherstraße 9, 13
ADELHEID
  VON VILICH 8
Adenau 16
Adenauer 6, 30
affär 18, 29
AG 19
Agnes
  von Mansfeld 9, 10
Ahr 13
Ahrweiler 16
akademi 13, 35
aktion 28
Alexander 22
Alfter 16
Alperna 21
Alter Zoll 11
Am Hof 9
anatomi 29
Andernach 6
ANGIVERI 28
Anno II. 7
anstalt 13, 28
arbetstillfällen 32
Argelander 17
armé 23
Arndt 17, 19
Arrau 28
Asklepios 15
Augustusburg 12
Aunillon 12
avskedsbrev 27
avsky 23

B

Bad Godesberg 14, 15, 24, 25, 28, 29, 30, 37
Basel 7
Bayern 10, 11, 35
Bayerwaltes
  Katharina 29
Beethoven 9, 12, 14, 15, 16, 20, 28, 33, 35, 36
Beethovenhalle 23
Belderbusch 14, 15, 16
Belgien 13, 22
belägring 11
berg 15
Berlin 17, 27, 28, 30, 31, 32, 36
Beuel 12, 18, 21, 23, 24, 25, 28, 30, 31, 38
bibliotek 20
biskop 44
Bleibtreu 19
blekning 31
Bonn 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 44
Bonn–Berlin-lagen 31
Bonngasse 14, 20, 29
borgmästare 16
Bornheim 34
Bouvier
  Hedwig 19
brand 12, 25, 28, 35
Brion
  Anna Maria 12
  Mechthild 12
brist 32
bror 13
bryggeri 13
Brühl 12
bröllop 14
Bucer 9
buen retiro 11
bulla 7
Buschdorf 30, 34
Böll
  Heinrich 28

C

Caesar 5
Carstanjen 17
Cassius 8, 34, 35
Cassiusstift 7
CDU 30
centralskola 17
Champagne 21
Charlottenburg 18
Chlodwig 7
Christoph 14
cisrhenansk 16
Clemens
  Klaus 23
Clemens August
  kurfurste 9, 11, 12, 14, 29, 35, 44
Clemensruh 12
Clemenswerth 12
Cohen 19, 36
  Fritz 19
  Maximilian 19
Constance
  de Grousellier 12
Cronenberg
  Sibylla 29
Curtius 10

D

Dahlmann 17
Daniel 26
dans 33

Deichmann 17
demokrati 23, 31
despotism 22
Dietkirchen 7, 34, 35
Dietrich 15
Dollendorfer Hardt 13
domkapitel 9
Donau 5, 7
Dordrecht 15
Dornbusch 25
Dottendorf 34
Draitsch 15
Duisdorf 30, 34
Düsseldorf 30
död 6, 12, 14, 22

E

egoism 22
Egypten 6
Eichhoff 16
Elizabeth II 31
Endenich 27, 29, 34, 36
  kloster 26
engelsmän 22
England 13, 17, 22, 29
Ephraim
  ben Jakob 9
Ernst
  kurfurste 10, 35
  Max 19, 30
Euskirchen 10
eutanasi 27, 28
exil 12, 23

F

fabrik 18, 19, 27
fajans 19
Falkenlust 12
FDP 30
Ferdinand
  kurfurste 10, 35
fjärran 17
flagga 18
Florentius 8, 34, 35
FN 32
folkdomstolen 28
fot 11
framtid 31
franciskankloster 16
Frank 26
franker 5, 7
Frankfurt 18, 30
Frankrike 6, 12, 15, 22
Franz Egon
  von Fürstenberg 11
fred 12, 15, 22
Fredrik
  av Habsburg 8
Fredrik Vilhelm III 17
Fredrik Vilhelm IV 18
Frenkel 26
Friesdorf 35
fruktträd 13
Fährgasse 6, 19
färja 31
fästning 11
författning 17
förintelse 6, 24
förmögenhet 8, 17, 30
förstörelse 35
försök 22
förtryck 24

G

Gallien 5
gas 18
Gebhard
  von Truchsess 9, 10, 35
Gedalja 9
Geldern 8
Gerhard 14
  von Are 8
Gerhardt 19
germaner 5, 6
Gestapo 27
getto 9, 27
giftermål 10
Godesberg 14, 15, 16, 17, 18, 21, 26, 34, 36
Godesburg 10, 15, 35, 44
Goethe 38
Goldoni 14
Goldstein 29
Grass 30
graviditet 33
Grekland 6
Großmann 14
Gumme 8
gymnasium 14
Göring 29

H

Hammerschmidt 17
HANTVERK 18, 20
Hashagen 22
Hausdorff
    Felix 27
  Charlotte 27
Haydn 16
hedersmedborgare 20
Heine 15
hemland 6
Henrik I 7
Henrik II 35
Henry 36
  Aimé 19
Hermann von Wied
  ärkebiskop 9, 44
Herz
  Alexander 26
  Alfred 26
  Moses 26
Herzogsfreude 12

Hildesheim 44
Hirsch 26
Hoff 11
Hofgarten 29
Hoholz 30
Holzlar 30, 31, 34
hov 12, 15
hovkapell 13, 15
hunger 12
huvudstad 28, 30, 31
häst 11
hästar 12
hö 22
högvatten 12

I

industri 16, 18
inkomster 8
Ippendorf 30
Italien 5, 13

J

Jakob 9
Jeanelle 16
Jerusalem 29
Johann 13
Johannes 20
Josef II 13
Joseph Clemens 13
  kurfurste 9, 11, 12, 34, 35
Joséphine
  kejsarinna 16
judar 6, 9, 15, 25, 26, 27, 34, 35
jude 9
justitie 11
jutespinneri 27
Jülich
  Otto 26
jägare 5, 11
järnväg 17

K

Kahle
  Marie 29
  Paul 29
  Wilhelm 29
Kapellenstraße 26
kapucinkloster 16
Karl 7
  av Luxemburg 8
karneval 18
Karstadt 19
Kaufmann 26
  Ludwig 26
  Simon 26
kejsare 6, 7, 8, 10, 12, 13
Kessenich 35, 38
Kinkel 18, 36
Klais 36
Kleve 17
klimat 5, 17
kloster 7, 35
klubb 21
koalition 31
Koch 15, 16
  Babette 16
Koenig 22
  museum 30
Konrad 6
  von Hochstaden 35
KPD 23, 24
Kreiten 28, 36
krig 11, 22, 28, 29, 35
krigsfångar 27
kurfurste 9, 10, 11, 13
Kurköln 9
kvinnor 27, 28
kyrka 7, 8, 9, 10
kyrkoreform 9
källare 28
Köln 6, 7, 8, 13, 14, 17, 21, 30, 32, 44
Kölnstraße 6, 20, 25
Königsegg 11, 13, 35
Königswinter 13, 19

L

lag 16, 27
lagstiftning 17
land 16
Landsberg 22
Lannesdorf 35
lantdag 17
le Carré 30
ledare 23
Lengsdorf 30, 34
Lenné
  Peter Josef 34
Lese 14
Lessenich 30, 35
Lessing 14
Levison 22
Levy
  Josef 26
  Samuel 26
likhet 16
Limperich 27
Linz 11, 19
London 18
Ludvig XIV 11, 12
Lunéville 15
LVR 28, 29
läger 5, 27, 36

M

Macke 19, 21, 30, 36
Mager
  Frieda 29
Maire 16
Mairie 16
Mann

Thomas 23
Maria Teresia 13
Marie-Antoinette 13
Marx
Jacob 25
Max Franz
kurfurste 11, 13, 14, 15, 35
Max Friedrich
kurfurste 11, 12, 13, 14, 35
Max Heinrich
kurfurste 10, 35
Mayer
Hugo 25
medborgare 20
Medinghoven 35
Mehlem 25, 34
fabrik 19, 36
Melanchthon 9
Merian 34
Mertens
Sibylle 15
Messinger 23
Meunier 16
Meyer
Joseph 18
Minervia 6
Minjan 9
monarki 16
Montecuccoli 11
Mosel 13
Mozart 14
Muffendorf 5, 35, 44
Müller
Johannes 17
Münster 19, 44
mörker 31

N

Napoleon 6, 16
Nasaret 6
natur 30
Nederländerna 11
Neuenahr
greve av 10
Neuss 9
Wilhelm 22
Niebuhr 17
Nikolaus 14
Noeggerath 15
normander 35
NSDAP 23, 24
nunna 8
näringar 16

O

Oberkassel 5, 30, 31, 34
Oedekoven 16
Offenbach
Jacques 14
Osnabrück 44

P

Paderborn 44
Pantheon 19
Pappenheim
Edith 27
Paris 14, 16
partier 23
patienter 27, 28
pengar 8, 10, 12
Philipp 20
plats 8
Platzhoff 22
Plittersdorf 15, 35
Polen 27
polis 31
Poppelsdorf 12, 16, 18, 25, 34
Preussen 6, 13, 17, 22, 35
protest 31
protestanter 10
protestantism 10
präst 9, 10
Pützchen 8, 31
påve 9, 10

R

Ramersdorf 34
rapportformulär 27
Rastatt 12
Redoute 15
REFORMATION 9
Remagen 16
Remigiusstraße 9
Renois 23
republik 6, 15, 16
Rheinbach 10, 16
Rheinberg 11
Rhen 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 30, 31
Rhenlandet 6, 8, 9, 10, 13, 15, 17, 23, 24, 29
Rhin et Moselle 16
rike 11, 22, 23, 24
riksdag 23, 24
rikskansler 23
Ritter 22
Rolandseck 21
Rom 6, 7
romare 5, 6, 8, 21, 34
Rosenberg 26
rov 12
Ruhrområdet 17
ruin 21
Rüngsdorf 15, 35
Ryssland 17, 22, 30
rådhus 14
rösträtt 18
Röttgen 12, 30

S

S
t Gangolf 9

t Gereon 8
t Martin 8, 33, 35
t Petrus 7
t Remi 14
t Remigius 8, 14, 34
t Victor 8
SA 23
Sachsen 7, 17
sammankallande 30
Schaaffhausen 17
Schaumburg 17
Schaumburg-Lippe
Adolf 22
Schiller 14
Schlegel 17, 18
Schlosskirche 20
Schulte 22
Schurz 18
Schwarzrheindorf 31, 34
sexuellt umgänge 27
Siegburg 18
Siegkreis 30
silver 11
Simrock 15
självmord 27
skog 6
skråtvång 15
skulder 12, 29
slaktare 26
slott 11, 12, 16, 17
snickeri 25
Soennecken 27, 36
Sovjetunionen 31
Spanien 6, 17
spannmål 25, 26
SPD 23, 24, 30, 31
SS 23
Stalag VI 27
stam 6
Sterntor 20
stift 9
strand 20
subsidier 11
svenskar 5
synagoga 29
sällskap 14

T

T4 27
Tacitus 6, 34
Tannenbusch 21, 38
teater 14, 28, 30
Theresienstadt 27
Tiergartenstraße 27
Tietz 36
Hermann 19
Leonhard 19
torg 6, 9, 11, 16
tortyr 10
trohet 7, 20, 22
Truchsesska kriget 8, 10
tullar 11
Turkiet 6
tvångsarbetare 27
tvångsarbeterskor 27
tvätterskor 31
tyghus 18

U

Ulmen 16
universitet 13, 14, 17, 23, 28, 29, 32, 35, 36
uppbyggnad 12
upplysningen 13, 14, 34
urmakare 25
USA 18, 20, 28
utställning 19

V,W

val 23, 31
Valerius 5
valresultat 24
Varus 6
vatten 8, 15
Venedig 20
Venusberg 21, 34
Verona 6
Veronal 27
Versailles 11
Victoria
drottning 15
Vilhelm I 20
Vilhelm II 17, 22
Vilich 7, 8, 12, 31, 35, 44
Villip 16
VIN 13
vingårdar 12
Virneburg 16
Vitryssland 27
vom Stein 17
von Belderbusch 16
von Bezold 22
von Breuning
Emanuel 12
von Kerich
Helene 12
vård- och omsorgsanstalt 27
Waal 6
Wahn 21
Wegeler 14, 34
Wehr 16
Weil 26
Weis 26
Westfalen 15
Wien 16, 33
Wiesbaden 18
Wilcken 22
Wilhelm Egon
von Fürstenberg 11
Wittelsbach 10
Wolf 5
Wolff 25, 26
Worringen 7
Wotan 15

X

Xanten 8

Y

yngre 5

Z

Zentrum 19, 20, 21, 23, 24, 38
Zoubkoff
  Alexander 22
Zuntz 36
  änka 18

Å

ångfartyg 17
återhämtning 23
återuppbyggnad 12, 28

Ä

änka 19
ärkestift 9

Ö

ÖL 13
Österrike 5, 11
österut 26

Noter

[1] Efter (Weisrock, 2012). - Se även sången ”Stammbaum” av Bläck Fööss: https://www.blaeckfoeoess.de/liedtexte/unsere-stammbaum/ .

[2] Panoramavy i (LVR Landesmuseum Bonn, 2014, s. 134 f.).

[3] Panoramavy över Bonn i (Claßen et al., 2021, s. 25), över *Burginatium*/Kalkar ibid. s. 16 f.

[4] Hermann von Wied (* 1477 † 1552) var ärkebiskop av Köln från 1515 till 1547.

[5] ”Godesburg beskrivs här som ett betydelsefullt kulturlandskapsområde (KLB) liksom i facktexten om kulturlandskap till regionplanen för Köln.” (KuLaDig), liksom bl.a. villakvarteret i Godesberg, Muffendorf, Pützchen och Vilich.

[6] Clemens August var biskop och landsherre i Köln, Münster, Paderborn, Hildesheim och Osnabrück.

[7] Under andra världskriget skadades villan svårt och revs 1953 för nybygget av utrikesministeriet.

[8] ”Jesus Maria, då gifter vi oss ju in i en fattig familj!”

[9] Musikexempel från Schlosskirche på https://klais.de/m.php?sid=346.

[10] Mer på https://www.bonn.de/themen-entdecken/soziales-gesellschaft/bonner-frauenorte/Stille-Heldinnen.php

[11] Poppelsdorf, Dottendorf, Kessenich och Endenich hade redan 1904 kommit till Bonn.

[12] Mer på https://bonn.wiki/wiki/B%C3%B6nnsch_(Sprache).

nonis iunii anno salutis bis millesimo vicesimo sexto

explicit libellus de civitate bonnensi confectus feliciter. amen.

orate pro me misero.